

HANDLEIDING VOOR HOEVE-EIGENAARS

ZELF AAN DE SLAG
MET JE KEMPENSE HOEVE

BESTE HOVEBEWONER

Traditionele hoeses bepalen mee het beeld en de identiteit van onze streek. We willen dat de hoeses hun erfgoedwaarde behouden. Voor hulp bij renovatie en onderhoud helpt Erfgoed Voorkempen eigenaars en lokale vaklui op weg naar de juiste instanties.

In deze brochure lees je over de evolutie van de opbouw en de schoonheid van historische hoeses in de Kempen. En hoe je die kan 'lezen', hoe je de eigenheid van je hoeve kan herkennen en hoe je als eigenaar best begint aan het onderhoud of de renovatie ervan.

In het eerste deel van deze brochure hebben we het over het landschap, de beschikbare grondstoffen en de evolutie van de landbouw. Die historische achtergrond verklaart de vormgeving, de indeling en de materiaalkeuze van de hoeses.

Het tweede deel geeft je raad bij het onderhoud, de restauratie of de verbouwing van je oude hoeve. Dat doe je best met respect en met de nodige aandacht voor de oorspronkelijke elementen. Daartoe geven we talloze tips, een lijst met instanties waarbij je terecht kan voor meer informatie, vergunningen, verplichtingen, enz.

Deze publicatie is gebaseerd op de studie van het Centrum voor Agrarische Geschiedenis (CAG) uit Leuven die doorging in de gemeenten Brasschaat, Brecht, Essen, Kalmthout, Kapellen, Malle, Ranst, Schilde, Wuustwezel en Zoersel. Het CAG maakte begin 2021 een uitgebreid rapport met een inventaris van de hoeses in deze gemeenten en onderzocht ook welke noden en knelpunten de hoevebewoners hadden bij onderhoud en renovatie. De studie omvatte 219 boerderijen of ongeveer 20 hoeses per gemeente.

Gebruik deze publicatie als handleiding. We hopen dat je hier alle tips en tricks in vindt, zodat jij als hoevebewoner mee ambassadeur wordt van de identiteit van de Voorkempen.

3 / Gerenoveerde vakwerk-leembouw hoeve

DEEL I: LEES DE HOEVE

HOE HET UITZICHT VAN EEN HOEVE TOT STAND KWAM

In dit deel brengen we het verhaal over de evolutie van de landbouw in de jongste twee eeuwen. De manier waarop mensen aan landbouw doen, bepaalt immers de vormgeving en het uitzicht van het erf en van de boerderij. Ook vandaag nog. Met de evolutie in de landbouw evolueert ook de opbouw en de indeling van de hoeves. Wie een hoeve bekijkt of aanpakt met respect voor haar geschiedenis, moet weten waarvoor de ruimtes en de indeling van de hoeve oorspronkelijk dienden.

Iedereen kent het traditionele beeld van een boerenerf of 'hof': de oude hoeve, stallingen, schuren, bakhuisje, mestvaalt, tuin en waterput. Rustig gelegen op het platteland en omringd door akkers en weilanden, met wat verderop de bossen. Het beeld van zo'n oude hoeve tref je niet alleen aan in een openluchtmuseum zoals Bokrijk. Veel oude boerenerven bestaan nog. Soms zijn ze schitterend onderhouden of gerenoveerd, soms verloederd.

Een groep historische gebouwen, zoals de verschillende hoevegebouwen rond een erf, hebben een waarde. Niet alleen de monumentale gebouwen zijn waardevol, ook de groep gebouwen als geheel. Het loont de moeite om niet alleen stedelijk of adellijk, maar ook landbouwerfgoed te behouden en het niet te vervangen door nieuwbouw.

Danny Havermans erfde de Capelleveldhoeve in Brecht van zijn ouders: "Ik heb er bewust voor gekozen om er te gaan wonen. Zo kan ik nog een beetje landbouwer/hobbyboer zijn en genieten van de ruime omgeving".

"Ik was als kind al zot van oude boerderijen en in mijn dorp Zoersel stond de Gasthuishoeve al lang te verkommeren", zegt **Wannes Wyffels** die de hoeve liet renoveren.

Sanne De Lee van de Vinushoeve in Kapellen was niet per se op zoek naar een boerderij, wel naar een oud huis met geschiedenis en een ziel: "Het voelt echt als een voorrecht om eigenaar te zijn van een huis met zoveel geschiedenis en authenticiteit."

Sarah Vandenkoel van het Drogenhof in Ranst zocht bewust naar de charme en de authenticiteit van een oude woning: "We wilden ook graag wat grond zodat onze dieren aan huis zouden kunnen staan. We hadden niet verwacht op een parel van een historische hoeve te stoten", lacht ze.

I. LANDBOUW- GESCHIEDENIS IN VOGELVLUCHT

Rond 1800 bestond de landbouw in onze streken vooral uit akkerbouw, maar elk landbouwbedrijf deed daarnaast ook aan veeteelt. Een boerengezin kweekte graan en groenten en had een paar dieren, zoals koeien, geiten, varkens, schapen, kippen, ... Kunstmeststoffen bestonden nog niet. Het vee moest dus zorgen voor de nodige mest op de arme Kempense zandgronden.

In de 19de eeuw werkten vrijwel alle Kempense huishoudens direct of indirect in de landbouw. De meeste boerengezinnen woonden en werkten in kleine hoevegebouwen, wroetend met eenvoudige

6 / Een familie toont de boerderij

gereedschap, met slechts enkele dieren en een geringe oogst. Meer dan de helft van de boerderijen was niet groter dan één hectare. De landbouw was dan ook een overlevingslandbouw, gericht op zelfvoorziening.

Armoede en hard werken waren de dagelijkse sleur bij boerengezinnen. Steeds vaker haalden de plattelandsbewoners een inkomen uit arbeid buitenshuis: als seizoenarbeider in andere streken, als fabrieksarbeider of huispersoneel bij welstellende mensen in de steden.

In boerengezinnen waar niemand buitenshuis ging werken, ontstonden allerlei vormen van thuisnijverheid. De kleine boer probeerde de eindjes aan elkaar te knopen door meerdere jobs te combineren: een

7 / Mandenvlechtters

WIST JE DAT...

We tussen 1845 en 1854 de laatste hongersnood in België kenden? Een schimmelziekte tastte jaar na jaar de aardappeloogst aan. Sinds de invoer van goedkope landbouwproducten kennen we, op de oorlogen na, geen voedseltekorten meer.

klein landbouwbedrijf, eierverkoop, imkerij, kantklossen, weven of mandenvlechten.

Vanaf 1870-1880 werd het West-Europees vasteland overspoeld door goedkoop buitenlands graan en andere landbouwproducten. Na 1890 steeg de algemene welvaart voor veel mensen. De voedselprijzen daalden en vlees kwam vaker op het bord van gezinnen uit de middenklasse. De Belgische landbouwbedrijven kozen voor meer veeteelt en vanaf de eerste helft van de 20ste eeuw begon de landbouw langzaam te mechaniseren. Maar tot na de Tweede Wereldoorlog bleef boeren vooral zelfvoorzienend.

Naoorlogs

Zoals vele andere sectoren kende de landbouw na de Tweede Wereldoorlog en voor-

8 / Runderen als trekdiieren

al sinds de jaren '50 een schaalvergroting en specialisatie. Kunstmeststoffen waren intussen ruim beschikbaar en er kwamen efficiëntere stallen. Melk- en vleesproductie kregen de overhand. De eigen verwerking daarvan op de boerderij maakte plaats voor de verwerking in gespecialiseerde bedrijven.

De tractor begon aan een gestage opmars, maar was in de jaren 1950 zeker nog niet ingeburgerd in de Belgische landbouw-familiebedrijven. Elektrisch aangedreven machines zorgden wel voor een kleinschalige mechanisatie: dorsmachines, hakselaars, ontromers, zaagmachines, ...

Vanaf einde jaren '50 was het Europees landbouwbeleid gericht op intensivering, specialisering en schaalvergroting. Zo waren kleinschalige historische boerderijen steeds minder geschikt voor een actieve landbouwuitbating.

BOER WEG, BOERDERIJ WEG?

De Kempense kleine boer behoort voorgoed tot het verleden. De landbouw kent sinds de jaren 1960 een enorme schaalvergroting en doorgedreven specialisatie. Het beeld van de traditionele hoeve staat in contrast met wat een rendabel landbouwbedrijf vandaag is. De moderne landbouw vraagt om grotere en ruimere gebouwen. De oude stal- en schuurgedeelten van de historische hoeves voldoen al lang niet meer aan de noden van een hedendaags bedrijf. De oorspronkelijke boerenwoonhuizen voldoen dan weer niet meer aan de huidige normen inzake wooncomfort.

Toch kan je een oud boerderijgebouw wel degelijk omvormen voor een moderne bedrijfsvoering. Het CAG geeft enkele tips en voorbeelden op Centrum Agrarische Geschiedenis (CAG). Erfgoedtoets van Kempense boerderijen (cagnet.be).

De overgebleven lemen hoeves raken als eerste in verval. Ze vergen immers regelmatig onderhoud. Maar ook bakstenen hoeves verliezen hun functie. Vaak worden ze afgebroken. In andere gevallen is een verbouwing tot moderne woning zo ingrijpend dat het authentieke karakter volledig verloren gaat en je de oorspronkelijke hoeve er haast niet meer in herkent.

9 / Hersteld vakwerk aan de Voorste Hoeve in Zoersel, we zien het vitswerk.

GEMENE GRONDEN

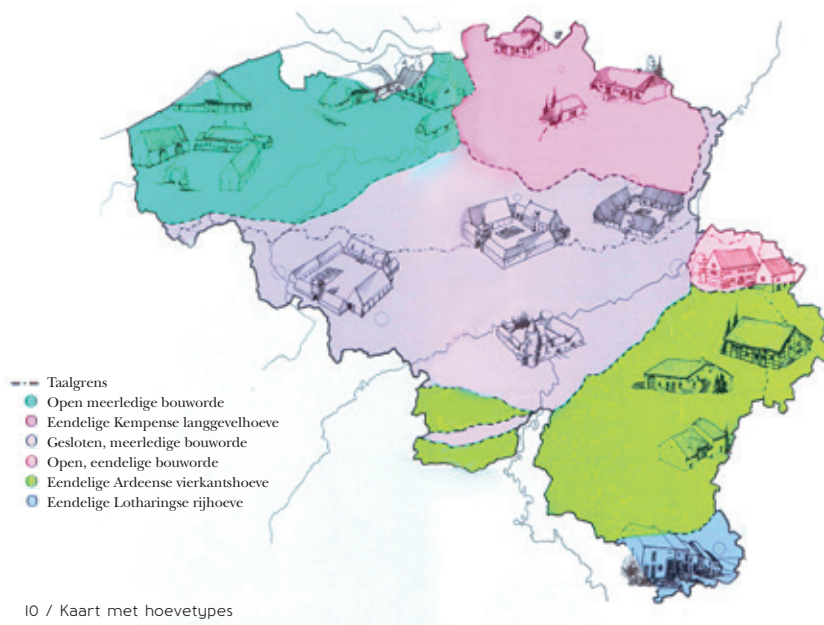
Gemene of woeste gronden waren eerder onvruchtbare gronden, zoals heidevelden bossen of drassige beekdalen. De heide was in de Kempen lange tijd een onmisbaar onderdeel van de bedrijfsvoering. Ze had enkele essentiële functies als weideplaats voor schapen en rundvee en om plaggen te steken. De plaggen werden als strooisel in de stal gelegd en zo met dierlijke uitwerpselen tot compost vermengd om de akkers te bemesten. De gemene gronden dienden ook om turf te steken, die als brandstof gebruikt werd, om strooisel te verzamelen en om bijen uit te zetten.

In 1847 keurde het Belgisch Parlement een wet op de ontginning van de woeste gronden goed. Dat zorgde voor een golf van ontginningen en bebossing. Zo kwam er langzaam een einde aan de Kempense gemene gronden.

1.1 STREEK BEPAALT UITZICHT VAN HOEVES

Tegenwoordig bepaalt het type uitbating hoe een boerderij eruitziet. Vele boerderijen zien er vandaag eerder uit als industriële hangars, vooral als het om grootschalige vlees- of eierproductie

gaat. Vroeger zagen de hoeves er per streek anders uit. In Haspengouw zie je nog steeds de grote gesloten vierkantshoeves, in West-Vlaanderen vooral open hoeves met meerdere gebouwen, in de Kempen veelal 'langgevelhoeves', waarbij alle gebouwen op een rij onder één dak liggen.

1.1.1 DE TERING NAAR DE NERING ZETTEN

Niet de smaak van de boer bepaalde het uitzicht van de hoeve, maar de materialen die in de omgeving beschikbaar waren. Het landbouwersgezin bouwde zijn hoeve immers zelf, met hulp van familie, buren, vrienden en af en toe lokale vaklui: timmermannen, schrijnwerkers, lemers, ... De materialen importeerden ze niet uit verre landen en meestal zelfs niet uit andere provincies, maar ze verzamelden ze ter plekke: hout, leem, kalk, stro, riet, plaggen, ... Daardoor bestaan hoeves uit een bepaalde streek uit dezelfde grondstoffen, die hun de typisch regionale kenmerken geven.

In de Kempen is de bodem zandig, arm en bovendien vaak verzuurd als gevolg

11 / Balk met pen- en-gatverbinding aan de dubbelschuur bij de Voorste hoeve in Zoersel

van aangeplant naaldhout. De boer bouwde zijn hoeve op maat van zijn specifieke noden en mogelijkheden: welke oogst verwachtte hij, hoeveel vee had hij, welke landbouwtuigen bezat hij, ...? Van oudsher was de Kempense boer gedwongen tot een karig bestaan. Dat uitte zich in eenvoudige boerderijvormen met een kleiner woongedeelte en een beperkte stalruimte met een paar koeien, een os of paard en een varken. Traditioneel bouwde de boer op maat, van binnen naar buiten.

1.1.2 VAN VAKWERK NAAR BAKSTEEN: DE MUREN

Vitsen en lemen: vakwerk

Bakstenen gebouwen waren eerder zeldzaam op het platteland. Baksteen was duur en niet overal beschikbaar. De kleine boer-

derijen bestonden uit een houtskelet of houten gebinte. Een pen-en-gatverbinding hield de balken bij elkaar. De verticale stijlen en horizontale regels vormden 'vakken'. Vandaar de benaming 'vakwerk'.

Vakwerkgebouwen stonden op een eerste laag ('stoel') van lokale veldstenen, keien of bakstenen metselwerk. Daarop kwam een 'grondplaat' uit hout. Daarin hakte of boorde men de gaten voor de standers en tussenpijlers.

De onderlinge afstand van de vakken verschilde van streek tot streek. In de vakwerkopeningen stak de boer stokken of takken die een traliewerk vormden. Daartussen vlocht of 'vits' hij twijgen of gekloofde takken. Daarvoor gebruikte hij licht en soepel hout: wilg, hazelaar, lijsterbes, witte berk, zwarte els en hondshout. Vandaar dat die leembouwtechniek ook 'vitswerk' wordt genoemd.

Tegen het vitswerk bracht de 'lemer' of 'plakker' (in het dialect 'plekker') een dikke laag vochtige leem aan, gemengd met gehakt stro, gras of koeienhaar en paardenurine. Dat zorgde ervoor dat de leem niet ging barsten na uitdroging. Eerst zette de plakker een grondlaag grove leem en

12 / Zichtbaar vitswerk aan de oude schuur op de Kievit in Zoersel

13 / Een vakman gooit stroleem tegen het vitswerk van een vakwerkconstructie

dan een laag fijne, voor het effenen van de binnen- en buitenzijde. Nadien werd het gebouw wit, geel of blauw gekalkt.

De leem werd vaak gedolven in leemputten, maar ook oppervlakteleem, opgeschept van de eigen akkers, kon voldoen.

Onderhoud

De natuurlijke en zo goed als onbewerkte materialen waarmee de hoeses werden gebouwd, zijn vergankelijk bij slecht onderhoud. De leem kon te veel uitdrogen, barsten of verbrokkelen. Het hout kon rotten of aangetast worden door insecten. De

kalkverf verpoederde na een aantal jaren. Van lemen vakwerkhoeses die een tijdlang niet goed onderhouden zijn, blijft vaak enkel nog de structuur over. Bij gerestaureerde hoeses zie je dan ook regelmatig dat de geleemde vakken later opgevuld werden met baksteen.

Van de 219 hoeses in de inventaris van het CAG is er slechts bij 9 hoeses vakwerk terug te vinden. Een uniek exemplaar is de schuur die bij de Kiekenhoeve in Essen staat. Vandaag is dat het Karrenmuseum. De schuur stond oorspronkelijk op een andere plek en werd in 1976 helemaal afgebroken, verhuisd en opnieuw opgebouwd. Ook de zogenaamde Boerenkrijgsschuur uit 1501 bij Hoeve Nederhinne in Ranst werd

14 / Schuur aan hoeve Nederhinne Ranst

verhuisd en helemaal heropgebouwd op de huidige plek.

Opkomst van baksteen

Bij restauraties van hoeses ging men stilaan bakstenen gebruiken om de vakken in te vullen. Maar baksteen was zwaarder dan de leemopvulling. De evenwichtsverhoudingen in de muren raakten erdoor uit balans en de gevels verzakten soms of hingen scheef of krom. Nieuwe hoeses bouwde men steeds vaker in baksteen.

Omdat baksteen duurder was dan leem, trokken boerengezinnen eerst de woongedeeltes in baksteen op. Daar wensten ze meer comfort. Stallen en schuren bleven lemen vakwerkconstructies. Die hadden vaak ook een grotere overspanning en daarvoor waren vakwerkconstructies beter geschikt. Pas diep in de 19de eeuw begon men ook op grote schaal schuren en stallingen op te trekken in baksteen.

Zoals de vormgeving van de boerderijen per regio, zien ook bakstenen er verschillend uit. De klei verschilt immers van streek tot streek: de samenstelling van de klei bepaalt de kleur ervan. In de Kempense klei komen kalk en ijzer voor, waardoor je de typische orangerode kleur van de hoeses krijgt.

WIST JE DAT...

De meeste huizen in onze steden tot ver in de 17de eeuw bestonden uit hout en leem, vaak bedekt met rieten of strooien daken? Regelmatig braken er uitslaande branden uit, die rampzalig waren voor hele stadsdelen en hun bewoners.

Een stenen huis met pannendak was dubbel zo duur als een lemen huis met strodak. De zware dakpannen vereisten bovendien een stevigere en dus duurdere onderconstructie. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw werd 'bouwen met leem' overigens synoniem voor 'bouwen voor arme mensen', waardoor de baksteenbouw stilaan de norm werd, ook op het platteland.

15 / Vakwerk ingevuld met baksteen, boerderij Drenkel in Zoersel

VELDOVENS

Bakstenen werden vroeger ter plekke gebakken. Alleen al bijvoorbeeld Sint-Lenaarts (Brecht) telde op het einde van de 19de eeuw zes steenbakkerijen. De boeregezinnen konden dat bouw materiaal dus vrij lokaal kopen.

Anderen bakten zelfgedolven klei of leem in 'veldovens', tijdelijke ovens die letterlijk in het veld gebouwd werden. De beste stenen dienden voor de gevels. De misbakfels – zwart gebakken of "gesinterde" stenen – waren nuttig als fundering, als vuurvaste hardvloer en om decoraties of jaartallen in het gevelmetselwerk te zetten. Doffe, slecht doorbakken stenen waren nog goed genoeg voor de binnenmuren.

16 / Steenbakkerij Michielsens in Brecht, 1979

1.1.3 HET DAK

Weke daken...

Eeuwenlang lagen op de hoeves (rogge) strooien of rieten daken. Die noemt men 'weke' daken. Men bond de stengels tot bussels die aan de 'rietlatten', vergelijkbaar met de huidige panlatten, werden vastge maakt. In de Kempen werkte de boer de nok van het dak af met plakzoden en heideplaggen.

Riet en stro zijn licht en gemakkelijk te transporteren. Een zware dakconstructie is er niet voor nodig.

Riet en stro vergen meer onderhoud dan pannen of leien en ze vormen een groter risico bij brand. De hoeves op het platte-

WIST JE DAT...

Een strooien dak zo'n 15 jaar meegaat? Een rieten dak is duurzamer en blijft in goede omstandigheden minstens 25, soms 40 jaar dienstig. Net als de muren heeft ook het dak het meest te lijden aan de zuidwestkant, waar de regeninslag het grootst is. Die kant is sneller aan herstelling toe dan de rest van het dak.

land lagen veel verder uit elkaar dan de stadswoningen, waardoor het gevaar op een uitslaande brand er veel kleiner was. Zo bleef het weke dak er nog tot in de 20ste eeuw populair. Waar rieten daken vroeger gebruikt werden op de schamele plattelandshuisjes, zijn ze vandaag eerder een luxedakbedekking.

Stilaan maakten de 'weke daken' plaats voor dakpannen. Van de 219 hoeves op de CAG-inventaris hebben er 25 weke daken.

Dakpannen

Elke streek had z'n eigen typische dakpanvormen en de pannen sloten niet naadloos op elkaar aan. Een pannendak was dan ook niet helemaal waterdicht. Maar de boeren hadden daar een eigen oplos-

sing voor gevonden: ze 'dokten' de zijkan ten tussen de pannen met roggestro. Dat heet 'strodokken'.

Op de zoldering van de meeste boerderijen lag de oogst. Hogere daken boden daartoe meer ruimte. Toen in de late 19de eeuw vee teelt belangrijker werd, werd het nut van hoge zolderingen voor de oogstopslag minder belangrijk. De helling van de daken werd kleiner. Regen en sneeuw konden dus niet meer zo snel aflopen en dat was niet gunstig voor de weke daken. Een reden te meer om over te stappen op pannendaken en later ook op goedkopere golfplaten.

Dakvormen

Er zijn verschillende dakvormen die elk een specifieke naam hebben. Een schilddak, dat vrij laag kwam, was de meest voorkomende oorspronkelijke constructie voor kleine huizen, schuren en stallen. Het wolfsdak ontstond uit het schilddak, omdat de boer in de korte gevel meer hoogte nodig had voor een poort. De gevel liep dan hoger door en enkel de top werd afgewerkt met een schuin 'wolfseind'. Vanaf het einde van de 19de eeuw werden de hoeves vaker in baksteen met pannendaken opgebouwd en de gebouwen werden groter. Het zadeldak dook op: de constructie van een

17 / Een rieten dak bij een hoeve in Brecht

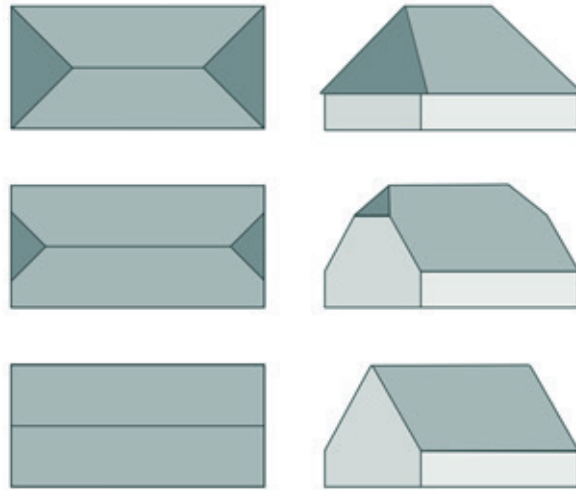
18 / Werken aan het dak bij 'De vier Uiterste' in Kalmthout

19 / Pannendak aan de Kempenhoeve in Zoersel

schild- of wolfsdak was ingewikkelder voor een dakbedekking met pannen.

De meeste hoeses op de CAG-inventaris stammen uit de 19de eeuw. Op die woonstalhuizen en langgevelhoeses zie je vooral pannen zadeldaken. Zo nu en dan kregen grote schuren een wolfs- of schilddak. Bij de 219 hoeses uit de CAG-inventaris dragen 28 gebouwen een wolfs- en 25 een schilddak.

20 / Boven en zijaanzicht van respectievelijk een schild-, wolfs- en zadeldak (van boven naar onder).

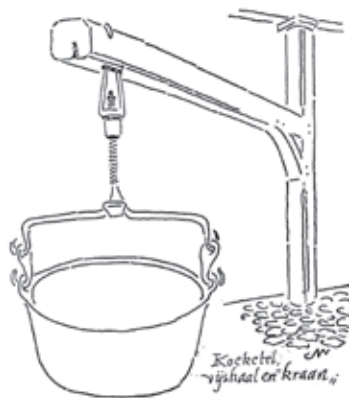
21 / Hoeve aan Bussenstraatje in Kalmthout

1.2 HET KEMPENS LANGGEVELHOEVETJE

Een boerderij dient om in te wonen én om het landbouwbedrijf uit te oefenen: stallen voor de dieren, schuren voor de opslag van de oogst, werkplaatsen voor de gedeeltelijke verwerking van de oogst, opslagplaatsen voor gerief en materiaal, een wagenhuis en een mestvaalt. In de vroegere kleine Kempense hoeveetjes leefden mensen en dieren onder één dak. Alle hoevedelen lagen in een rechte lijn langs elkaar onder het dak. Er was enkel een gelijkvloerse verdieping. Dat was een eenvoudige, plaatsbesparende en goedkope opbouw.

De boerenerven waren klein en in de langgevelhoeve waren de afstanden die de bewoners dagelijks moesten afleggen, beperkt. De verschillende hoevedelen waren met elkaar verbonden. De schaarste aan middelen zorgde zo voor een efficiënte bedrijfsvoering.

Maar er zat nog meer logica achter de eenvoudige opbouw van de hoeves. De mensen leefden met de natuur en náár de natuur. Zo lag de lange gevel van de hoeve naar het zuiden gericht. De muren vingden de warme zonnestralen op en gaven die naar binnen

22 / Tekening koeketel

door. Dat was vooral van belang in de tussenseizoenen en in de winter. De korte gevel lag eerder op het westen, zodat de lange gevel van de hoeve minder wind en regen te verduren kreeg. Verticale dakpannen, een rij met gesnoerde knobomen of een hoge haag zorgden voor extra bescherming tegen weer en wind.

1.2.1 SAMENHUIZEN MET DE DIEREN

Het kostbaarste goed van een boerengezin was het vee. Mest was essentieel voor de landbouw op voedselarme gronden in de

zandstreek. Doordat de stallen naast het woonhuis stonden, kon het boerengezin de dieren altijd bewaken en controleren. Om de dieren te voederen en te verzorgen moesten ze de deur niet uit. Bijkomend voordeel: de koeien zorgden voor heel wat warmte in de stal. Die warmte drong door tot in de leefruimte ernaast en dat was nuttig tijdens koude winters.

In de afscheidingsmuur/scheidingsmuur tussen woning en stal zat vaak een rechtstreekse doorgang, zodat de boer niet naar buiten moest om zijn dieren te voederen.

Voeder aankopen bij een veevoederbedrijf bestond nog niet. Het boerengezin maakte zelf het veevoeder klaar met de eigen veldopbrengsten. Dat gebeurde boven het vuur in een grote open haard. Daar hing een 'koeketel' die wel 300 liter kon bevatten. De gietijzeren ketel hing met een 'vijs-haak' aan een lange draaiboom of 'ketelgang'. Die draaide rond een as van boven het vuur tot boven de veevoederbakken. De dieren aten een brij van wortelen, ra-

pen, bieten, zacht onkruid, kaf, zemelen en eventueel aardappelen. Het voer klaar maken was een tijdrovende bezigheid.

De boerin maakte ook de eigen boerenmaaltijden klaar in een kleinere ketel boven de open haard. De plattebuiskachel, beter bekend als 'Leuvense stoof', werd pas verspreid vanaf het einde van de 19de eeuw en bij arme boerengezinnen nog later.

23 / Draaiboom met koeketel in de Mickhoeve, Brasschaat

GROTERE BOERDERIJEN

Wanneer het boerenbedrijf groeide, was de langgevelhoeve niet meer altijd de meest efficiënte hoevevorm. Als de stallen bijvoorbeeld groter werden, was het interessanter om de verschillende functies in afzonderlijke gebouwen te splitsen en niet meer alle ruimtes in één lijn te plaatsen. Bij grotere hoeves stonden de gebouwen apart. Vaak in een L- of U-vorm, maar dat laatste kwam, net als de vierkantshoeve, zelden voor in de Kempen. De meeste boeren hadden er de middelen niet voor.

24 / Langgevelhoeve in Essen met achteraan nog een aparte schuur

1.2.2 HET WOONGEDEELTE

De boerengezinnen leefden zeer eenvoudig. Hun leefomstandigheden waren niet te vergelijken met wat we vandaag gewoon zijn.

In de kleinste hoeses bestond het woongedeelte uit één ruimte, centraal rond de open haard. Die ruimte was tegelijk de leefruimte, de eetruimte, de keuken én de slaappleaats. Kinderen konden op de

hooizolder slapen, boer en boerin in een beddenbak of alkoof in de leefruimte. Badkamers en toiletten in huis bestonden niet. Voor toiletbezoek moest je naar buiten, in het 'huuske' (meestal een houten hok) op het erf of op het 'gemak' bij de stal. Je kent het beeld van een houten plank met een gat erin, boven een diepe drekput. Jaarlijks haalde de boer die drekput leeg en hij spreidde de uitwerpselen, samen met de stalmest, uit over de akkers.

Meer welvarende boeren en wat jongere hoeses hadden wel aparte slaapvertrekken en enkele specifieke kamers voor bedrijfsmatige werkzaamheden zoals weven, karnen, mandenvlechten...

Ook de lage opkamer, voutekamer of kelderkamer kwam veel voor. Je kwam er via een klein trapje en ze diende als slaapkamer. Onder de opkamer lag een halfverzonken kelder die diende als koele opslagruimte voor onder meer boter en melk. Een gebouw volledig onderkelderden was meestal niet mogelijk door de vochtproblemen.

Na de Eerste Wereldoorlog begon de welvaart stilaan toe te nemen en de Boerinnenbond propageerde nieuwe woonvormen: men pleitte voor een volwaardige keuken met een eetkamer, afgescheiden slaapkamers en de badkamer, naast de leefruimte. In de 'schoonkamer' of beste kamer pronkte men met de mooiste meubelstukken en het porselein in de kast. Daar verbleef het boerengezin zelden. Dat vertrek was alleen bestemd voor speciale gelegenheden, bijvoorbeeld bezoek, bijzondere gasten (zoals de pastoor) of ter gelegenheid van belangrijke gebeurtenissen zoals doop, huwelijk of overlijden.

27 / Een echtpaar bij hun 50ste huwelijksverjaardag aan de stoof in een hoeve in Essen

25 / De oude gootsteen bij Ferme NeElke in Zoersel getuigt nog van de eenvoudige omstandigheden waarin een boerenfamilie woonde

26 / Zicht op de voutekamer bij de Mickhoeve in Brasschaat

1.2.3 DE STALLEN

Potstal

Typisch voor de historische Kempense langgevelhoeves was de 'potstal': een één meter diep uitgegraven stal. De koeien stonden er naast elkaar vastgebonden in hun eigen mest. De boer verspreidde die over de stalvloer, vermengd met allerlei organisch materiaal, zoals heide- of grasplaggen, roggestro en bladafval. Naarmate de potstal zich vulde, stond het vee steeds hoger op de mestkoek. Om zoveel mogelijk mest te verzamelen, bleven de dieren zelfs gedurende het weideseizoen grotendeels op stal.

Wanneer de potstal vol was, haalde de boer die leeg met een mestkar van 1,7 tot 1,8 meter hoog, getrokken door een os of een paard. De staldeuren hoefden dus niet zo hoog te zijn, waardoor de warmte beter binnen bleef hangen. De staldeuren van de oogstschuren waren hoger, maar daar komen we straks op terug.

Nog een handigheidje van toen: op een aantal hoeves lag boven de potstal een 'schelf'. Dat is een hooizolder vanwaaruit de boer het hooi rechtstreeks in de stal kon gooien.

28 / Een potstal in een boerderij in Retie

Grupstal

Landbouwexperts wezen vanaf het einde van de 19de eeuw al op de onhygiënische gevolgen van de potstal.

In 19de en vroeg-20ste-eeuwse hoeves kwam de bind- of grupstal stelselmatig in de plaats van de potstal. Toch zou het nog tot in de

jaren 1960 duren vooraleer de laatste potstallen uit de Kempen verdwenen.

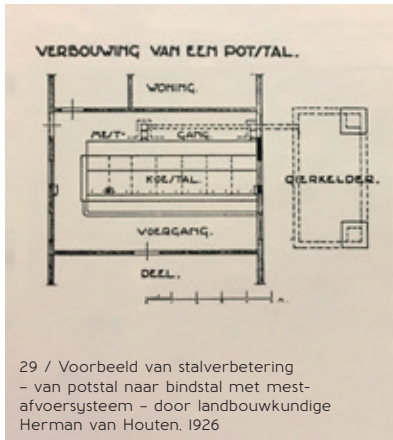
In de grupstal stonden de koeien, zoals in de potstal, de hele winter naast elkaar vastgebonden, maar in betere omstandigheden. De stalvloeren werden opgehoogd en met bakstenen geplaveid. Het vee stond met

HYGIËNISCHE MAATREGELEN

De potstal was vochtig en donker. Het vee werd er vuil en de melkwinning in die onhygiënische omstandigheden was moeilijk. Bovendien was de kwaliteit van de melk slecht. De dieren stonden en lagen immers voortdurend in de vochtige mest en ademden continu de dampen ervan in. Het was onmogelijk om de uiers proper te houden. Ze hingen, zoals de poten, staarten, de achterkant en de hele onderkant van de koeien, vol met mestkorsten.

De ammoniakdampen uit de mest waren niet alleen schadelijk voor de koeien en de mensen die in de stal kwamen, maar ze waren ook slecht voor de kwaliteit van het hooi en de oogst op de schelf.

Als een ziekte uitbrak, was het onmogelijk om de stal te ontsmetten en de boer liep het risico om al zijn koeien te verliezen.

29 / Voorbeeld van stalverbetering
- van potstal naar bindstal met mest-
afvoersysteem - door landbouwkundige
Herman van Houten, 1926

de koppen naar de buitenzijde van de stal, in het midden lag een mestgoot, de 'grup'. Daarin werden vloeibare mest en urine opgevangen en afgevoerd naar een gierkelder. De boer schepte dagelijks de vaste mest en oud stro uit de grup in een kruiwagen. Die reed hij naar de mesthoop op het erf.

Het vee kon ook omgekeerd staan, met de koppen naar een centrale voergang. Achter het vee werd de mest oorspronkelijk uit de brede grup door mestluiken in de zijmuur weggewerkt. Later kwam een mestgang in de plaats. Die indeling kwam steeds vaker voor in de 20ste eeuw. Zo verdwenen de dub-

bele staldeuren in vele hoeves. Daar zie je vaak nog dichtgemetselde muuropeningen waar vandaag geen of slechts een enkele deur terug te vinden is.

I.2.4 DE SCHUUR

Hoevebedrijven met voldoende akkergronden hadden vaak een schuur voor het dorsen en de oogstopslag. Nu eens lag die in het verlengde van de langgevelhoeve, dan weer was het een apart gebouw. De schuur bestond uit een dorsvloer en een tasruimte waar de oogst werd opgeslagen. Zowel de nog niet gedorste schoven als de gedorste zaden werden er gestapeld.

In de langgevelhoeve van de kleine boer lag de schuur naast de stal. Er was niet veel opslagruimte nodig en bovendien kon hij zich geen extra schuurgebouw veroorloven. Tussen de stal en de schuur lag er vaak een doornit voor de wagens en karren die de oogst, het hooi of stro aanvoerden. Die doornit was meteen ook de dorsvloer. Daarnaast lag, meestal achter een halfhoge muur, de tasruimte. Die had dikwijls nog een kleiner afgescheiden gedeelte voor de aardappelooft. In een aantal gevallen was de tasruimte een open zolder, die bereikbaar was langs een zolderluik.

De korte gevel van een oude schuur heeft in de topgevel vaak ‘uilengaten’ om de zolderruimte te verluchten. Zwaluwen of uilen konden langs die gaten in de schuur in om er muizen of insecten te vangen. Zo werd de oogst weer wat beter beschermd.

Langschuur

Boeren met een grote opbrengst uit hun akkerbouw konden de oogst niet meer stockeren in de kleine schuur van de langgevelhoeve. Ze moesten dus een afzonderlijke schuur bouwen.

In de Kempen was dat meestal een langschuur. Daarin lag de dorsvloer in de lengterichting. De ingangspoort (en soms een aparte uitgangspoort) stond in de korte gevel van het gebouw. De boer kon er vlot binnenrijden met volgeladen oogstwagens.

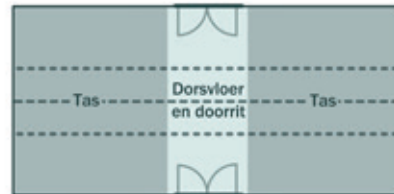

30 / Plattegrond langschuur en dwarsschuur

Rieten en strooien schilddaken op lemen vakwerkhoeves kwamen lager tegen de grond. Daarom stond de poort dieper in het gebouw om voldoende hoogte te hebben voor de volle oogstwagens. De ruimte tussen de poort en het overkragende dak werd vaak een klein wagenkot.

Dwarsschuur

Een andere schuurvorm is de dwarsschuur met een dwarse dorsvloer en een inrijpoort in het midden van de lange gevel. Het graan lag opgetast aan weerszijden van de dorsvloer. Ook hier moesten de toegangspoorten van de schuur vaak hoger zijn dan de lage wand. Hoe breder de schuur, hoe lager de langswanden. Waar de poorten zaten, welfde het dak op. Slechts 9 van de 219 hoeves op de CAG-inventaris hebben een dwarsschuur.

31 / Schuur van Achterste Hoeve in Zoersel. foto 1952

WIST JE DAT...

Hooi en stro helemaal niet hetzelfde zijn? Hooi is gemaaid en gedroogd gras. Hooi dient als voeder voor de dieren, vooral in de winter of in droogteperiodes, als er weinig gras te vinden is op de weides. Stro zijn de stengels van graangewassen die overblijven na de oogst. De boer gebruikte het stro als 'stalstrooisel', gemengd met de mest. Hij kon stro ook als bodembedekker inzetten of er dakbedekking mee maken. Stro werd ook wel als isolatie gebruikt om de vroegere pannendaken dicht te stoppen. Met stro vlochten men ook manden, bijenkorven, poppen. ...

32 / Hoeve "den Elshout" te Brasschaet

LANGGEVELHOEVES EN HOEVES MET SCHUUR

De langgevelhoeve is dé typische hoevevorm van de Kempen. In de CAG-inventaris vinden we vooral woonstalhuizen met een losstaande langschuur. Dat lijkt tegenstrijdig, maar de inventaris bevat per definitie alleen hoeves die vandaag nog bestaan. Dat zijn relatief jonge hoeves, hoofdzakelijk uit de

19de eeuw. In die periode namen de opbrengsten van de akkers al toe. Bovendien hebben vooral de kwalitatievere en grotere hoeves de tand des tijds overleefd. De meeste kleine langgevelhoevetjes van keuterboeren, opgetrokken in meer vergankelijke materialen, zijn verdwenen.

33 / Pelikaanhoeve in Zoersel

I.2.5 ANDERE HOEVEDELEN

Naast het woongedeelte, de stallen en de schuur had de Kempense boer ook overdekte ruimtes nodig voor werktuigen, voor verwerking van de landbouwopbrengsten, om te smeden of te timmeren, om kleinvee te houden, en zo meer. Vaak liet de boer het dak gewoon doorlopen naar de lange buitenzijde van de hoeve. Zo ontstond een klei-

ne, zijdelingse aanbouw onder het onderste gedeelte van het dak. Grotere ruimtes wer-

35 / Een varken slachten bij een boerenfamilie in Essen

34 / Kempenhoeve in Zoersel

den soms bijgebouwd in het verlengde van de hoeve, zoals een wagenhuis of karrenkot voor de landbouwvoertuigen. De wanden waren meestal gedeeltelijk open, zodat de wind het natte, soms modderige hout sneller kon drogen om verrotting te voorkomen.

I.2.6 BAKHUIS

De boerin bakte haar brood zelf in een bakoven. Het bakhuis stond meestal los op het erf om brandgevaar in te perken. De gemetselde constructie had een dwars tongewelf, een voorruimte, een oven en een plek voor de brandstofvoorraad.

BAKKEN VOOR DE GEMEENSCHAP

Wie zelf geen bakoven had, kon brood laten bakken bij een buur of in een gemeenschappelijke bakoven. In de dorpen stond die bakoven meestal op het dorpsplein. Om hun eigen brood te herkennen en te onderscheiden van dat van de buren, sneed men een teken in elke deegbal, of men had een eigen broodstempel.

TAAKVERDELING OP HET BOERENERF

Van oudsher was er een duidelijke tweedeling op het boeren-erf, waarbij 'voor' onder het beheer van de boerin stond en 'achter' onder de verantwoordelijkheid van de boer. 'Voor' lagen het woongedeelte, de moestuin, de boomgaard, de siertuin en in sommige gevallen de 'bleek', een grasperk om het linnen op te bleken. Het voorste gedeelte van het erf vroeg meer onderhoud: de boerin onderhield de moestuin en siertuin. 'Achter' lagen de stallen en de schuur.

Idealiter hield de boer rekening met de weersomstandigheden en dus de verschillende windrichtingen. Verder moest de ligging van de verschillende hoevedelen bijdragen

tot een efficiënte bedrijfsvoering. In de realiteit oefenden het oorspronkelijke landschap, de grootte van het perceel, (water)wegen en zo meer een grote invloed uit. Verder groeiden de meeste hoeves organisch, waardoor nieuwe hoevegebouwen noodgedwongen niet altijd op de 'beste' plaatsen konden worden gebouwd.

Ook bij de indeling van het erf stond efficiëntie centraal: de meest arbeidsintensieve landerijen lagen het dichtst bij de hoeve. Moestuinen en fruitboomgaarden lagen rond de hoeve, de akkers lagen verder. Daarachter kwamen de weilanden, de hooilanden en tot slot de bossen.

36 / Knotbomen beschermen het voormalige woongedeelte van hoeve Brughmans in Kalmthout tegen de warme zomerzon

37 / Het archetypische inplantingsplan van de Kempense hoeve volgens Heinrich Sermeus

HOUT & BIJEN

Hout had, naast brandstof, in het boerenbedrijf een belangrijke functie. Eiken, elzen, populieren en wilgen zorgden voor gerief- en klompenhout. Ze stonden zowel achter op het erf als ernaast en in de houtwallen in de omgeving. Zelden vooraan op het erf, omdat onder meer het houthakken een taak voor de boer was en niet voor de boerin.

Leilinden stonden wel vooraan. Die zorgden voor decoratie en beschutting. De bloesems trokken ook bijen aan voor de honingproductie. Bijenteelt kwam veel voor. In het arme menu van het boerengezin was honing meer dan welkom, al werd hij ook verkocht aan de burgerij.

Bijenwas werd gebruikt om te verlichten en de bijen zorgden uiteraard voor de bestuiving van koolzaad en fruit.

I.3 KASTEEL-, HEREN- EN ABDIJHOEVES

De Klokhoeve in Hemelrijk, Essen. Links ligt een dwarsschuur met meerdere poorten, in het midden het woonhuis en rechts de stallen, waarachter nog een wagen- en werkhuis. Tot eind 1790 behoorde het domein toe aan de Abdij van Tongerlo, maar het werd geconfisqueerd door de Franse overheid en verkocht. Ooit stond er een kasteel, maar vandaag blijven alleen de hoeve met dreven over, het rentmeestershuis, het 'washuis' en een ijskelder. Het

domein is ingericht als arboretum, maar er zijn ook akkerland, weides, bos, een muurtuin en vijvers.

Kasteel-, heren- en abdijhoeves waren groot en bestonden uit stevigere materialen, zoals baksteen en natuursteen. Daardoor zijn ze vaker beter bewaard dan de armere hoeves. Op grotere erven stonden meerdere losstaande gebouwen. De veestapel en de oogsten waren groter en dus waren er grotere stallen en schuren nodig. Dienstpersoneel woonde ook op het erf en de hoeve werd door pachters uitgebaat.

1.3.1 DECORATIEVE STIJL- KENMERKEN EN HOEVES

Hoeves hebben een zeer uitgesproken eigen karakter en een unieke regionale uitstraling. De schoonheid ligt in de efficiënte eenvoud en de weerspiegeling van eeuwenlange tradities. Veel opsmuk zie je niet op de meeste Kempense boerderijen. De weinige versieringen en ornamenten aan de hoeves hadden veelal een symbolische of religieuze betekenis.

39 / Afweerkruisen bij een langgevelhoeve in de Donkereweg in Ranst. Ook een van de kelderraampjes had een kruis.

Expliciete stijlkenmerken

Vakwerkhoeves kenden versieringen boven op de daknok en functionele patronen in het vakwerk, die we vandaag charmant en fascinerend vinden. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw 'versteenden' steeds meer hoeves. Een typisch stijlkenmerk bij bakstenen hoeves is de kroonlijst met een zwaar beëindigingsmotief, zoals een baksteenfries. Dat kan je vandaag nog zien bij vele historische hoeves in de Kempen.

40 / Bas-relief Cijnshoeve Ranst

Ontlastingsbogen dienen om het gewicht boven muuropeningen op te vangen. Ook een houten of decoratieve balk kon dat gewicht dragen.

Vele hoeves hebben geveltoppen met muurvlchtingen of zwaluwstaarten. Dat is een manier om een schuine muur te metselen. In plaats van horizontaal metselwerk lopen de bakstenen schuin naar binnen toe en vormen ze een rij zigzaggende tanden tot in de top van de gevel.

De Kiekenhoeve in Essen heeft bakstenen sierelementen: muurvlchtingen in de topgevel, segmentbogen boven de vensters, rechte strek boven de deur en korfboog boven de poort. In sierlijke letters is de

41 / Hoevecomplex Oude Gracht Brasschaat

naam van de hoeve op de gevel geverfd. De zwartgepekte plint diende om de muren te vrijwaren van opspattend vuil. Kleurige luiken maken het geheel af.

Schilderwerk

Een goedkopere manier om gevels te versieren en de hoeve in de kijker te zetten, was decoratief schilderwerk. Zo vind je vaak de naam van de hoeve op de muur geschil-

derd of een 'afweerkruis' boven deuren of vensters om onheil af te wenden of om het vee te beschermen tegen ziektes.

Ook kleurrijk schrijnwerk hoort daarbij. De kleur van het schrijnwerk werd veeleer bepaald door de grond- en kleurstoffen die in de streek voorhanden waren. Voor de opkomst van synthetische verf in de jaren 1950 was verf immers vrij duur.

42 / Muurvlechtwerk aan de Kiekenhoeve in Essen

43 / Kiekenhoeve in Essen

DE WAARDE VAN EEN HOEVE

Je kan de waarde van een hoeve op vele manieren bekijken. De meest voor de hand liggende is de financiële of investeringswaarde, maar daar gaat het hier niet om. Het gaat om de 'erfgoedwaarde'. Die kent vele invalshoeken.

De **architecturale waarde** houdt in dat de hoeve kenmerkend is voor de bouwkunst in het verleden. Hoe bouwden de mensen vroeger, welke elementen zijn uniek aan dit gebouw? Typologie, stijl en materiaalgebruik spelen daarbij een belangrijke rol.

De **culturele waarde** betekent dat we uit de opbouw van het erf kunnen afleiden hoe mensen in een bepaalde tijd of in een bepaalde regio leefden.

45 / Landschap met koeien door Albert Van Dyck

De **volkskundige waarde** leert ons iets over gebruiken en gewoonten, voorstellingen en tradities van de gemeenschap uit het verleden.

De **ensemblewaarde** van de hoeve: is er een samenhang tussen de verschillende onderdelen van het hoevecomplex (het woonhuis, stallingen, schuur, bakhuis, waterput, ...)? De ensemblewaarde betekent ook: de zichtbare samenhang van hoeves in de omgeving, zoals het landschap, de dorpskern of andere hoeves in de buurt.

De hoeve kan ook gewoon **zeldzaam of zelfs uniek** zijn in de omgeving, in de tijd of qua concept, bouwstijl, materiaalgebruik, ...

De **authenticiteit** van de hoeve. Wat is er nog over van de oorspronkelijke opbouw, indeling, materialen, ...? Zijn de hoeve en het erf nog volledig? Zijn er ingrijpende verbouwingen of storende herstellingen, foutieve restauraties of latere toevoegingen die de oorspronkelijke toestand sterk hebben veranderd?

Hoe **representatief** is de hoeve voor de regio, voor de tijd waarin ze gebouwd werd of inzake typisch materiaalgebruik of opbouw? Kan de hoeve dienen als een 'archetype' of model voor de andere hoeves uit dezelfde regio, dezelfde periode en van hetzelfde type?

DEEL 2: AAN DE SLAG!

HANDLEIDING VOOR EIGENAARS

In het eerste deel van deze brochure hadden we het over de ontwikkeling van het uitzicht en de bouwmaterialen van de hoeves. Als je dat in detail wil bestuderen voor je eigen hoeve, vind je bij het CAG een uitgebreide wegwijzer om je opzoekingen aan te vatten. Ook bij de heemkundige kring van je gemeente vind je vaak veel informatie.

Nu je weet hoe een oude hoeve ingedeeld was en waarvoor de vertrekken dienden, volgt de vraag hoe je de renovatie of de restauratie ervan op een respectvolle manier aanpakt. Een goede afweging maken tussen modern comfort en het behoud van de historische of erfgoedwaarde van een hoeve is niet altijd eenvoudig.

In dit deel geven we richtlijnen en verwijzen we door naar gespecialiseerde instanties. We geven ook tips om ontwerpers en vakmensen te vinden die ervaring hebben met de renovatie van gebouwen met erfgoedwaarde. Niet elke goede architect of aannemer kent de specifieke aanpak die oude hoeves vergen.

N.B.: Aan het einde van dit deel vind je bij 'meer informatie' een hele reeks instanties, websites en andere bronnen waar je terecht kan voor meer details en vragen. Kijk ook op de website van Erfgoed Voorkempen.

Jan Denissen is eigenaar van de hoeve Het Moleken in Zoersel en voorzitter van de heemkundige kring. "Wij krijgen vaak vragen van hoeve-eigenaars naar de herkomst en de vroegere bewoning van de hoeve. We zitten in een luxepositie wat dat betreft, want in 2007 publiceerde de Landelijke Gilde Zoersel een boek van Leo Van Rossum met de beschrijving van 126 hoeves, alleen al in Zoersel." Niet alle heemkundige kringen hebben dat geluk, maar vaak vind je er toch informatie over je hoeve.

Zo heeft ook de Heemkundige Kring Essen heel wat documentatie. "Het ontstaan van de kring is grotendeels gebaseerd op onderzoek rond hoeves in Essen", zegt **Joris Matthijsen**, voorzitter van de werkgroep Archeologie van de kring. "Dat komt grotendeels doordat vele hoeves in Essen pachtboerderijen waren van de abdij Tongerlo. Dat maakt dat vele hoeves terug te dateren zijn naar de 14de en 15de eeuw. Intussen hebben we alle hoeves in onze gemeente in kaart gebracht en vele zijn gedocumenteerd. Nieuwe eigenaars die de hoeve als woonst willen gebruiken, gaan vaak op zoek naar de geschiedenis rond hun pand. Wij kunnen die leveren."

Andere bronnen kunnen je eveneens op weg helpen. Zo zegt **Guy Van de Wauwer**: "Ik kreeg info van de landbouwer die de vroegere bewoner van de Gasthuishoeve was en ook van oudere mensen uit de buurt die konden vertellen hoe het vroeger was. Nuttige informatie kreeg ik eveneens van de heemkundige kring en de bewoners van het kasteel van Westmalle. De hoeve behoorde vroeger immers toe in Kapellen aan het kasteel".

2.1 VOOR JE AAN DE SLAG GAAT

Voor algemene informatie over hoeves in de Voorkempen kan je terecht bij Erfgoed Voorkempen. Ons adres vind je achteraan in deze brochure en onze doelstellingen op onze website.

Het is nuttig om je goed voor te bereiden voor je effectief van start gaat.

2.1.1 **STAP 1** CONTROLEER DE STATUS VAN JE HOEVE

Als je een historische hoeve wil restaureren of verbouwen, moet je rekening houden met een aantal 'spelregels'. Is je hoeve beschermd of staat ze op een inventaris van bouwkundig erfgoed? Dan zal je met een aantal zaken rekening moeten houden. De status van je erf bepaalt immers wat je ermee mag doen, hoe je moet verbouwen, wat niet mag, wat behouden moet blijven, welke adviezen je moet vragen en welke premies je kan krijgen.

Zoek je hoeve op in de Inventaris Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid, dit kan eenvoudig door online de kaart op het

Geoportaal te bekijken, je vindt de link achteraan de publicatie. Door op de kaart te klikken zie je het statuut van je hoeve.

Staat je hoeve niet aangeduid als beschermd of vastgesteld? Dan kan je meteen naar stap 2.

Vastgesteld onroerend erfgoed

Is je hoeve opgenomen in een vastgestelde inventaris, dan heeft dat enkele juridische gevolgen. De gemeente is bevoegd en geeft je advies en eventueel vergunningen.

Voor gebouwen uit de vastgestelde lijst kan je een afwijking vragen van de normen voor energieprestatie en binnenklimaat, als dat nodig is om de erfgoedwaarde van het pand in stand te houden. Je kan dat

navragen bij je gemeente.

Zonevreemde gebouwen uit de vastgestelde lijst kunnen gemakkelijker een nieuwe functie krijgen. Zo is het mogelijk dat een hoeve in agrarisch gebied een functie krijgt die niet agrarisch is.

Voor (gedeeltelijke) sloop van een gebouw heb je een omgevingsvergunning nodig van je gemeente.

Beschermd onroerend erfgoed

Er zijn vier types bescherming: een beschermd monument, een beschermd cultuurhistorisch landschap, een beschermd stads- of dorpsgezicht en een beschermde archeologische site. Daarnaast heb je ook hoeves in een erfgoedlandschap.

48 / Kempenhoeve in Zoersel

Als je hoeve beschermd is, dan ben je verplicht om het behoud ervan te garanderen. In dat geval kan je te rade gaan bij de erfgoedconsulenten van het agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse overheid. Zij geven je advies en ondersteuning bij het behoud en beheer van je beschermd goed. Bovendien heeft de Vlaamse overheid verschillende premies voor onderzoek, onderhoud en werken aan beschermde monumenten.

Is jouw hoeve beschermd als monument? Dan is waarschijnlijk zowel het interieur als het exterieur beschermd.

Behoort jouw hoeve tot een bescherming als landschap of stads- en dorpsgezicht? Dan is de kans groot dat enkel het exterieur of dus de buitenkant van je hoeve beschermd is.

Niemand mag een beschermde hoeve ontzien of beschadigen. Dat betekent onder andere dat slopen of verwijderen verboden is. Als eigenaar ben je ook verplicht om de hoeve in stand te houden en goed te onderhouden. Je moet de hoeve 'als een goede huisvader' beheren, de toestand regelmatig controleren en onmiddellijk passende maatregelen nemen, als dat nodig is.

Wil je daarover meer weten? Meer details vind je terug op de website van het agent-

schap Onroerend Erfgoed, achteraan deze brochure.

IS JE HOEVE BESCHERMD OF VASTGESTELD?

Erfgoedlening

Als je wil werken aan een beschermde hoeve of een hoeve op de vastgestelde inventaris, kan je een erfgoedlening aanvragen. Dat is een lening tegen een lage rentevoet. De lening is niet bedoeld voor de aankoop van de hoeve, enkel voor restauratie- of renovatiewerken, werken met het oog op gebruik, hergebruik of herbestemming. Ook nieuwbouwingrepen, inclusief uitbreiding, kunnen in aanmerking komen. En ten slotte komen ook werken om de ecologische duurzaamheid en de energieprestatie van de hoeve te verbeteren in aanmerking.

Onderzoekspremie

Voor sommige restauratiewerken is aanvullend en/of voorafgaand onderzoek aangewezen. Je kan een onderzoekspremie aanvragen voor onder meer historisch onderzoek, bouwtechnisch onderzoek en onderzoek over bouwmaterialen, stabiliteit en waardevolle bomen op je erf.

Maar ook als je wil onderzoeken hoe je je hoeve het best een nieuwe bestemming geeft (herbestemmingsonderzoek) of energetisch aanpakt (energieaudit), kan je een onderzoekspremie aanvragen.

Erfgoedpremie

Voor beschermde hoeves kan je een premie aanvragen om toegelaten werken te laten uitvoeren. Ook voor een aantal werken die je zelf zou uitvoeren kan je premies aanvragen.

Er zijn ook verhoogde premies voor goed onderhoud, de publieke openstelling van het beschermd onroerend erfgoed, enz. met telkens eigen voorwaarden.

2.1.2 **STAP 2** EEN GOEDE PLANNING IS HET HALVE WERK

Maak een planning op voor je begint. Dat kan je zelf of je kan daar hulp bij vragen.

Je kan terecht bij Monumentenwacht provincie Antwerpen. Nodig Monumentenwacht uit om je hoeve te inspecteren. Zij leveren een rapport af met een gedetailleerde beschrijving van aandachtspunten en problemen. Het rapport bevat ook aanbevelingen voor restauratie en onderhoud. Die adviezen zijn een uitstekende basis om onderhoudswerken te plannen, want de voorgestelde maatregelen krijgen elk een volgorde van belangrijkheid.

Soms voeren de monumentenwachters kleine noodreparaties uit of laten ze zien hoe je zelf kleine herstellingen kan doen. Voor grotere werken neem je contact op met een restauratiearchitect en/of een gespecialiseerde aannemer.

IS JE HOEVE BESCHERMD?

Het 'toestandsrapport' van Monumentenwacht is de ideale aanzet tot het maken van een onderhoudslogboek dat een aanvullende erfgoedpremie van 10% kan opleveren. Het kan ook deel uitmaken van een beheersplan.

Beheersplan

Voor beschermd onroerend erfgoed of voor een erfgoedlandschap kan je een beheersplan opstellen. Heb je een goedgekeurd beheersplan op zak, dan hoef je geen afzonderlijke toelating meer aan te vragen voor de werken die in het plan opgenomen zijn.

In een aantal gevallen, bijvoorbeeld wanneer je hoeve in een cultuurhistorisch landschap ligt of deel uitmaakt van een stads- of dorpsgezicht, heb je een goedgekeurd beheersplan nodig om een erfgoedpremie te kunnen aanvragen. Een beheersplan stel je op met een looptijd van 24 jaar. Het is een document dat je helpt om je hoeve en erf op een gestructureerde manier te onderhouden. Je stelt een beheersplan dus best op voor zowel het woonhuis, de stal, de schuur, de boomgaard, ...

Op de website van het agentschap Onroerend Erfgoed vind je alle nodige informatie. Maak om te beginnen een afspraak met een consultant van het agentschap en de betrokken gemeentelijke dienst. Als je niet zelf in de hoeve woont, maar er zijn huurders, pachters, ... betrek die dan actief bij de opmaak van je beheersplan.

Je dient het beheersplan ter goedkeuring in bij het agentschap Onroerend Erfgoed. Het is een leidraad, waarbij aanpassingen nog mogelijk zijn. Krijg je daarbij graag ondersteuning? Erfgoed Voorkempen kent de procedure zeer goed en helpt je graag mee op weg!

2.1.3 STAP 3 EEN VERGUNNING NODIG?

Omgevingsvergunning

Vroeger had je voor bepaalde werken een bouwvergunning nodig. Die is vervangen door een omgevingsvergunning. Ga bij de gemeente na of je een omgevingsvergunning nodig hebt voor de werken die je wil uitvoeren.

IS JE HOEVE BESCHERMD?

Toelating vragen

Voor sommige werken heb je geen omgevingsvergunning nodig, maar wel een toelating van het agentschap Onroerend Erfgoed. Plan je werken aan beschermd erfgoed, kijk dan eerst na voor welke werken je een toelating van het agentschap Onroerend Erfgoed of je erkende onroerenderfgoedgemeente nodig hebt.

Bespreek de werken die je wil uitvoeren vooraf met de betrokken diensten. Dat bespaart je achteraf heel wat extra administratie, afwijzingen en frustratie.

Wist je dat...

Je ook een toelating moet aanvragen, als je hoeve op zich niet beschermd is, maar wel in een beschermd landschap of dorpsgezicht ligt? En ook hier: voor wat je al volgens de omgevingsvergunning of het beheersplan mag doen, hoef je geen bijkomende toelating meer te vragen.

2.2 HANDEN UIT DE MOUWEN

2.2.1 ONDERHOUD EN HERSTELLINGEN: WAT KAN JE ZELF DOEN?

Voorkomen is beter dan genezen. Een uitspraak die ook van toepassing is bij het onderhoud van historische hoeses. Maar hoe doe je dat in de praktijk?

Je hoeve goed onderhouden betekent dat je alle onderdelen regelmatig inspecteert: gebouwen en bijgebouwen (woonhuis, stallingen, schuur, bakhuys, waterput,...), maar ook de andere onderdelen van het erf zoals buitenaanleg en belangrijke beplanting. Waar nodig, voer je onderhoudswerken en/of herstellingswerken uit.

Onderhoudswerken zijn werken die je regelmatig moet herhalen. Zo controleer je best alle dakgoten één keer per jaar. Schilderen van houten schrijnwerk moet je dan weer om de vijf jaar herhalen (afhankelijk van de oriëntatie).

Herstellingswerken en kleinere reparaties zijn minder voorspelbaar in de tijd. Een regelmatig nazicht is essentieel om schade op te sporen. Hoe sneller je beschadigde delen herstelt, hoe kleiner de (gevolg)schade en dus ook de kosten.

Om een goed zicht te krijgen op het onderhoud van je hoeve kan je werken met een beheersplan of onderhoudslogboek. Maar je kan ook zelf een lijst of werkschema maken van alle eenmalige en terugkerende werken. Het samenvattend overzicht in het inspectieverslag van Monumentenwacht is daarbij een handig instrument.

In de volgende hoofdstukjes geven we een overzicht van de meest voorkomende gebouwdelen die je terugvindt bij een hoeve en waar je op moet letten.

Het dak

De meeste daken in België, en zeker op oude hoeses, bestaan uit dakpannen. Ze vragen in het algemeen weinig onderhoud en gaan lang mee.

Wat moet je doen?

De jaarlijkse controle van een pannendak is geen overbodige luxe. Beschadigde delen herstel je best meteen, zodat schade door bijvoorbeeld waterinfiltratie niet erger wordt.

Kijk na of er niet te veel mos op het dak groeit. Korstmossen zijn meestal geen probleem, maar dikke moslagen kunnen dat wel zijn: ze houden water op en dikke lagen mos kunnen de pannen omhoog duwen, waardoor er lekken ontstaan. Verwijder ze met de hand, een borstel of plamuurmes. Let op met chemische middelen! Die zijn niet enkel slecht voor het milieu, maar kunnen ook de dakbedekking aantasten. Verwijderen met een hogedrukreiniger is ook geen goed idee.

Snoei tijdig klimop of andere klimplanten: zorg dat ze niet op het dak of onder de dakpannen, tussen de dakgoot of achter de afvoer groeien. Snoei ook overhangende bomen, zodat de takken de dakpannen niet beschadigen.

Vervang beschadigde of bros geworden pannen en plaats nieuwe waar ze weggevaaid of gevallen zijn. Je gebruikt best authentieke dakpannen. Die kan je vinden bij handelaars in tweedehandsbouwmaterialen of op websites voor tweedehandsspullen. Zoek naar dakpannen die typisch waren voor de streek. Als er nog een voorraad oude pannen op het erf ligt, hou die dan zeker bij en sorteer ze eventueel op grootte, vorm en kleur.

Kijk ook de panlatten na. Vervang ze als ze gebroken of rot zijn. Panlatten die nog stevig zijn, hoef je niet te vervangen.

Let goed op de aansluitingen, bijvoorbeeld aan nokken, dakranden en schouwen: zijn de mortellagen nog intact? Sluit het lood of zink nog goed aan? Aansluitingen zijn dikwijls plaatsen waar regenwater insijpelt.

51 / Afdak met losse pannen aan Hoeve de Lemberg Malle

Regenwaterafvoer

Oude hoeves hebben niet altijd een regenwaterafvoer met dakgoten en afvoerbuizen. Meestal liep de regen vanop het vrij ver overhangende rieten of strooien dak naar beneden, de grond in. Het erf was immers vaak niet verhard. Is er toch een regenwaterafvoer, inspecteer die dan regelmatig.

Soms ligt de dakgoot op de gevel en kan je er op lopen. Probeer dat te vermijden om het materiaal niet te beschadigen. Hoeves hebben meestal een 'hanggoot': een goot die met beugels vasthangt aan de dakbalken.

Lood, koper en zink zijn de meest voorkomende en historisch aanvaardbare materialen voor regenwaterafvoer in gebouwen met erfgoedwaarde.

Wat moet je doen?

Goten proper houden. Reinig jaarlijks je dakgoten: schep alle zand, vuil, smurrie, steentjes en andere scherpe voorwerpen eruit. Die kunnen zorgen voor snellere vertering van het materiaal.

Beter is een reiniging in de lente en een tweede in de herfst, na het vallen van de bladeren. Als je bij wijze van spreken onder de bomen woont, moet je misschien vaker reinigen.

Plaats een 'bladvanger' in de afloop van de regenpijp of een bladrooster over de hele lengte van de dakgoot. Zo voorkom je dat de afvoerpijpen of het opvangputje verstopt geraken. Door verstoppingen kan het water over de goot gutsen. Dan worden de muren nat en krijg je op termijn binnenshuis

52 / Begroeiing tegen gevel en dakgoot aan een hoeve in Kalmthout

vochtproblemen. Het vocht kan ook het metsel- of voegwerk aantasten, algen en mossen aantrekken, die op hun beurt weer meer vocht ophouden.

Duivenmest veroorzaakt corrosie: metaal wordt erdoor aangetast en verweert sneller. Schrob de mest uit de goten weg met een zachte zeep in warm water.

Voldoende afloop

De dakgoot moet voldoende 'afschot' hebben: het water moet in de richting van het gat van de afvoerbuizen lopen. Vuistregel: hou

een afschot aan van 3 mm per meter dakgoot. Dus: een goot van 5 m lang heeft een afschot van $5 \text{ m} \times 3 \text{ mm} = 1,5 \text{ cm}$.

Grotere werken en vervanging?

Zijn de goten echt in slechte staat of lekken ze? Consulteer dan een vakman, liefst een loodgieter met aantoonbare ervaring in de restauratie. Dat geldt voor zink, maar meer nog voor koper en lood. Voor gietijzeren onderdelen kan je een smid zoeken met ervaring in het lassen van gietijzer.

Verander de dakoversteek niet of breng

niet zomaar goten aan waar er geen waren. Neem eventueel contact op met een restauratiearchitect.

Vergeet niet de nodige informatie en vergunningen te vragen bij de gemeentelijke dienst voor ruimtelijke ordening of bij het agentschap Onroerend Erfgoed.

En natuurlijk: als je dakgoten en afvoerbuizen moet vervangen, doe dat dan niet in plastic (pvc of pe) of in opvallende moderne materialen zoals aluminium of inox. Ze passen niet bij je historische hoeve.

Houtstructuren

Bekijk regelmatig de toestand van zichtbaar hout: vloeren, trappen, balken, dakconstructie. Zie je een aantasting door houtborende insecten, dan kan je proberen die zelf met een insecticide te behandelen. De uitvliegende kevers maken kleine gaatjes. Als er geen houtstof uitkomt of onder licht, gaat het om een oude aantasting en is er geen probleem. Ontdek je wel houtstof, behandel dan het hout plaatselijk. Contacteer een specialist, als je zeker wil zijn van de stabiliteit en de stevigheid van het hout.

Als je grotere gaten ziet van een centimeter of meer, met vlak onder het houtoppervlak

grote gangen (ga met een stalen borstel over het hout, dan komen de gangen bloot), dan zit je met een huisboktor. De grote larven van die houtaantaster hoor je soms zelfs knagen. De boktor betekent wel een gevaar voor de constructie, tenzij het hout ouder is dan ca. 120 jaar want dan zijn zowat alle voedingsstoffen verdwenen. Je haalt er best zo snel mogelijk een specialist bij.

Het hout kan ook door schimmels aange-tast zijn. De oorzaak daarvan is altijd vocht! Start met de vochtbron weg te nemen en te verluchten. De meeste schimmels kan je eenvoudig behandelen met schuren en/of schimmelwerende producten. Behalve de huiszwam: de zwamdraden ervan lopen me-ters ver doorheen het huis om ergens een

53 / Uitvlegaatjes in een houten balk

vruchtlichaam te ontwikkelen. Huiszwam kan op korte tijd houtwerk volledig verpulveren. Vooral kelders en dakconstructies lopen gevaar. Huiszwam bestrijden moet door een vakman gebeuren en meestal moet de constructie geheel of deels vervangen worden.

Vocht in muren en houtrot onder aan palen en balken in stallen en schuren komt vaak voor in oude gebouwen. Hout dat in vochtige muren zit of in grondcontact staat, kan beginnen te rotten. Geef daarom extra aandacht aan vocht. Let erop dat balken of palen die je vervangt niet met vocht in aanraking komen. Dat kan bijvoorbeeld door ze op een geïsoleerde steen of op een metalen voet te zetten.

54 / Houten palen steunen op bakstenen basis. Hoeve de Lemberg Malle

Muren: baksteen

Zoals bij alle onderhoudswerkzaamheden kan je best regelmatig controleren. Tijdig onderhoud en herstel voorkomt schade en dure reparaties. Ook bakstenen muren lijden onder weer en wind, vooral waterinsijpeling. Als er te veel water in de muren of de voegen zit, is er meer kans op vorstschade.

Oude muren kunnen verzakken. Vaak kan dat geen kwaad, maar soms ontstaan er barsten of breuken, die een specialist best kan beoordelen.

Zoutuitbloeiingen kan je eerst afborstelen, maar zodra het binnen in het metselwerk zit, kan je het niet zomaar permanent verwijderen. Zout komt in het metselwerk terecht via het aanmaakwater van de mortel. Bij oude hoevegebouwen zijn zoutuitbloeiingen vaak te wijten aan dierlijke urine en mest. Je vindt die schade dan terug in de stalmuren waar het vee verbleef of tegen buitengevels waar de mest werd opgestapeld. Als zouten niet tegen de gevel kristalliseren, blijven ze in het metselwerk. Ze trekken vocht uit de lucht, waardoor het metselwerk te lang vochtig blijft.

Mossen en algen kunnen ook op gevels voorkomen en vocht vasthouden. Vaak zijn

ze trouwens een teken dat er muurvocht zit op die plek. Klimplanten zoals klimop tasten de voegen op zich niet aan, maar kunnen in openstaande voegen groeien en het voegwerk naar buiten duwen. Zoals we in de vorige paragraaf zagen, kunnen balken of vochtige muren ook aangetast worden. Maar klimplanten kunnen gevels ook beschermen tegen rechtstreekse regeninslag en bevorderen de biodiversiteit.

Graafwespen kunnen het voegwerk eveneens beschadigen, doordat ze gangen graven in minder dichte stenen en voegen.

Wat moet je doen?

Vroeg of laat dringt insijpelend water binnenshuis door. Je kan het ergste kwaad voorkomen door tijdig goten schoon te maken, afvoeren te ontstoppen en beplanting tijdig te snoeien. Dat komt in het volgende deel aan bod. Geef bijzondere aandacht aan de afvoeren, de onderkant van de dakgoten, plinten en profileringen.

Een met zouten verzadigde muur zal ook binnen natte plekken veroorzaken. Zoutvrij maken kan eigenlijk enkel door ingrijpende werken. Kies de functie van de binnenruimtes dan ook verstandig. Van

een oude stal de woonkamer maken, zorgt vaak voor problemen.

Mos- en algengroei op je buitengevel wijzen op extra vochtbelasting, gewoonlijk door problemen met de regenwaterafvoer of een foutieve detaillering van druiplijsten. Borstel de mossen af en zoek waar het vocht op je gevel ontstaat. Probeer het vochtprobleem op te lossen.

Technisch is een gevelreiniging meestal niet noodzakelijk of wenselijk. Vaak gaat de reinigingsploeg er te hard tegenaan. Zo worden de zachte stenen beschadigd en ruwer. Een reiniging haalt de natuurlijke bescherm laag die door het bakproces van de klei ontstond, weg en het oppervlak wordt vaak opgeruwd, waardoor de gevel daarna sneller weer vuil wordt.

Firma's en gemeentebesturen raden vaak aan - gemeentebesturen leggen het soms zelfs op - om een vernieuwde gevel te 'hydrofoberen' of waterafstotend te maken met een chemisch product. Bedenk dat het vocht dat in de stenen zit dan ook moeilijker naar buiten kan. Na verloop van tijd komen er barstjes in de waterafstotende laag, zodat er toch nog regenwater insijpelt. Dat kan dan veel moeilijker uitdrogen en zo

wordt hydrofoberen soms eerder een probleem dan een oplossing.

Vermoed je dat er een brand geweest is? Laat de stabiliteit van het metselwerk en de toestand van de voegen dan grondig evalueren door specialisten.

Lokaal of globaal herstel?

Voegwerk dat hier en daar wat versleten is, hoeft geen herstel. Hervoegen is alleen nodig als de leg- of voegmortel weggespoeld is en de stenen losliggen. Dan kan het regenwater immers in de kern van het metselwerk dringen en daar verdere schade aanrichten.

Vaak is het voldoende dat je enkel de aangetaste plekken opnieuw voegt. Er bestaan verschillende vormen en afwerkingen van voegen. Let er bij restauratie op dat je een vakman kiest die dat kent en respecteert.

Als maar een deel van het voegwerk vervangen wordt, moet de kleur van de nieuwe mortel nauw aansluiten bij de oorspronkelijke (vervuilde) voeg, anders krijg je een storend lappendeken. Laat dat over aan een gespecialiseerde vakman.

De keuze van de mortel

Tegenwoordig metselen en voegen we met variaties van portlandcement. Oudere ge-

bouwen zijn opgetrokken met kalkmortel in plaats van met cement. Kalk geeft een meer smetūge en elastische specie. De kans op problemen ten gevolge van scheuren en zoutuitbloeiingen is kleiner. En het past zowel historisch als technisch het best bij metselwerk met erfgoedwaarde. Door gewoon cement te gebruiken verandert de vochtthuishouding en de binding tussen de verschillende materialen. Een cementrijke mortel kan nefast zijn voor gebouwen die oorspronkelijk gebouwd en onderhouden werden met kalkmortels, vooral als het oorspronkelijke materiaal poreus en niet erg sterk is. Vaak wordt tegenwoordig een ‘bastaardmortel’ gebruikt, waarin cement, kalk en zand in bepaalde hoeveelheden gemengd worden. In de restauratiesector zijn er intussen aangepaste mortels ontwikkeld. Die zijn gebaseerd op de oorspronkelijke samenstelling van oude mortels.

Muren: schilderen en kaleien

Nog niet zo heel lang geleden kalkten landbouwers uit onze contreien jaarlijks - of toch regelmatig - hun hoeve met een eenvoudig mengsel van natuurlijke kalk en water. Soms mengden ze een pigment door de kalk, waardoor die een kleur kreeg. Door de ophoping van de vele laagjes kalk gedurende tientallen jaren ontstond een mooie textuur.

Dat kan je vandaag nog doen. De ‘kalkmelk’ kan je gemakkelijk zelf maken. Het nadeel van kalkverf is dat de verflaag wit poeder blijft afgeven als je er bijvoorbeeld tegen leunt met je nette pak. Met de opkomst van baksteen schilderden de mensen minder.

Een alternatief is kalkcaseïneverf. Ook die is op kalk gebaseerd en je kan er meteen een aantal kleuren in kiezen. Meestal koop je ze in poedervorm. Kalkcaseïneverf geeft geen poeder af.

‘Kaleien’ is een muur dichtsmeren met een al dan niet gepigmenteerde dikke kalkpap. Omdat dat met een dikke kwast gebeurt, krijg je meteen het effect van jarenlang

gekalkte muren. Een kaleilaag houdt het midden tussen een verflaag en een pleisterlaag. Waar een kalklaag zeer dun is, is een kaleilaag 2 tot 3 mm dik. Ze beschermt ook beter tegen waterinsijpeling.

Andere verven op minerale basis komen ook in aanmerking, maar vermijd dampdichte verven uit synthetische harsen en petrochemische grondstoffen, zoals latex-, vinyl- of acrylaatverven.

Als je herschildert, probeer dan na te gaan wat de historische kleur van je hoeve was. Let op: als je de bestaande kleur van je gevel wil veranderen, heb je een omgevingsvergunning nodig!

Poorten en luiken: onderhoud buitenschrijnwerk

Houten buitenschrijnwerk bepaalt vaak het beeld van de hoevegevel en is dus een belangrijk onderdeel van het historische karakter van het gebouw. Het gaat om alle ‘niet-dragend’ houtwerk: hout dat niet dient om gebouwdelen te ondersteunen (zoals dakbalken of vakwerk). Buitenschrijnwerk staat in weer en wind: vensters, deuren, luiken, kroonlijsten en gevelbekleding. Sommige houtsoorten zijn daar gevoeliger voor dan andere. Hout ‘werkt’ ook, waardoor het kan gaan knellen of waardoor er net kieren ontstaan.

Vroeger werd hout zorgvuldig geselecteerd en op een natuurlijke manier behandeld (‘gewaterd’, gedroogd, ...), vooraleer men er schrijnwerk van maakte. Eik was de houtsoort die bij ons veel voorkwam en die het meest bestand was tegen schimmels en insecten. Buitenschrijnwerk werd uit eik gemaakt. Na 1600 werd ook minder robuust hout voor buitenschrijnwerk gebruikt, zoals grenen of zelfs vuren. In oude huizen waarvan het schrijnwerk bewaard gebleven is, kan je soms zien dat onderdorpels, kozijndorpels en waterregels (die het meest in het water staat) van eik zijn, terwijl de rest van het raam van een goedkoper

houtsoort is. Als de ramen regelmatig onderhouden werden, zijn ze nog in goede staat of volstaat het om één of een paar centimeter van de kozijndorpel af te zagen en bij te werken.

Schrijnwerk van voor de tweede helft van de 18de eeuw is uiterst zeldzaam. Ook schrijnwerk uit de 19de of vroege 20ste eeuw treffen we steeds minder aan. Hoe ouder het schrijnwerk, hoe zeldzamer, en hoe groter de historische waarde. Te vaak beslissen mensen om het schrijnwerk volledig te vervangen, terwijl de aantasting beperkt is tot één venster of zelfs een deel ervan. In

de erfgoedzorg geldt nochtans: behouden gaat voor vernieuwen. Vaak is herstellen ook goedkoper dan alles vernieuwen.

Wat moet je doen?

• *Hout & afwerking*

Regelmatige controle en onderhoud voorkomen dure herstellingen. Het komt er in de eerste plaats op aan om het hout zo weinig mogelijk bloot te stellen aan neerslag en vocht. Op zich kan het geen kwaad dat hout nat wordt, maar het moet snel genoeg volledig kunnen uitdrogen. En dat is in ons klimaat niet altijd het geval.

Zo hebben de ramen onderaan ‘condensatiegootjes’ die naar een ‘condensatiegaatje’ leiden. Die gootjes kan je onderaan zien, als je het raam opent. Maak ze regelmatig schoon en prik ook door de condensatiegaatjes, zodat die open blijven. Het vocht moet immers naar buiten kunnen.

Kijk jaarlijks na of de afwerkingslaag (verf, vernis, ...) niet is aangetast: zitten er scheuren in, bladdert ze af, verpoedert of verkleurt ze? Dan moet je herschilderen. Als je dat jaarlijks bijhoudt, is het werk beperkt. Als je te lang wacht, kan het nodig zijn alle lagen eerst weg te nemen, voordat je op-

nieuw schildert.

Gebruik niet zomaar de eerste de beste synthetische verf (alkyd, high solid, ...). Vroeger werd houtverf gemaakt op basis van lijnolie, die uit vlaszaad werd geperst. Lijnolie voedt het hout. Vandaag kan je nog steeds lijnolieverf in moderne versies en vele kleuren kopen. Je vindt ze bij de natuurverfhandel of in de gespecialiseerde handel.

Als je de oorspronkelijke kleuren van het buitenschrijnwerk wil achterhalen, kan je een kleuronderzoek laten uitvoeren.

• *Verbindingen, hang- en sluitwerk*

Oude houten ramen zitten in mekaar met pen-en-gatverbindingen en houten deuzels, soms met schroeven. Ze waren in elk geval bedoeld om hersteld en bijgesteld te worden. Als je ramen of deuren dus verzakt zijn, kan een goede schrijnwerker met oude stielkennis die houten verbindingen uit mekaar nemen en het schrijnwerk weer stevig rechtzetten.

Als de oude scharnieren, krukken, sloten, grendels, enz. nog op het schrijnwerk zitten, probeer ze dan te behouden. Het bijstellen van de scharnieren of opnieuw vastzetten van losgekomen scharnieren kan in vele gevallen de problemen oplossen.

• *Glas*

Gedurende heel lange tijd was glas duur. Het was handgemaakt en kon enkel in kleine maten geproduceerd worden. Vandaar dat we in oude boerderijen houten ramen met roedeverdelingen (kleinhouten) zien: dat was een manier om van de kleine stukken glas toch een groot venster te maken. Sinds de jaren 1960 werd industrieel geproduceerd 'floatglas' de norm: een volmaakte transparantie, een foutloze textuur, helemaal glad en enigszins spiegellend.

Ook bij vervanging van oud glas komt vaak floatglas in de plaats. Voor een historische gevel betekent dat vaak een vervlakking in het gevelbeeld, waardoor de erfgoedwaarde vermindert.

Vervangen?

Als je een gebouw met erfgoedwaarde hebt, vervang dan zeker het houten schrijnwerk niet door aluminium of pvc. Ook pvc met een 'houtuitzicht' biedt hier geen goed alternatief. Deze moderne 'op-

58 / Vensters Kapelhoeve in Brecht

lossing' komt onecht over en vervangt in geen geval het authentieke karakter van het houten schrijnwerk.

In moderne gebouwen staan de ramen vaak gelijk met de buitenkant van de gevel of ze liggen soms zelfs op de gevel. Maak van je oude hoeve geen modern gebouw. In oudere gebouwen staat het schrijnwerk dieper in de gevel, meestal 'één steen' of ongeveer 20 cm diep. Dat had ook een functie: het hout werd minder nat, want de regen kon er minder tegenaan waaien. Dus werd het ook minder snel aangetast.

Bij de restauratie van houten buitenschrijnwerk is het vaak voldoende om de sterk aangetaste delen of het sterk verweerde hout te vervangen door gezond hout. Dat komt meestal neer op het vervangen van onderdorpels, waterlijsten en de onderkanten van de verticale stijlen.

Zijn je ramen nog goed of kan je ze herstellen, maar wil je meer modern comfort (energiebesparing, geluidsisolatie, veiligheid, ...), laat dan de originele ramen zitten en plaats aan de binnenkant een tweede raam. Zo blijft de buitenkant van je gevel in zijn originele staat. Een achterzetraam voldoet aan de hedendaagse eisen op het

gebied van warmte- en geluidscomfort. Het is bovendien een omkeerbare oplossing. Als je het achterzetraam sober houdt, is het vaak ook veel goedkoper dan een vervanging van het historische raam naar een bestaand model.

Minder efficiënt, maar wel goedkoop en minder zichtbaar is het kleven van een 'low-E-folie' aan de binnenzijde van het raam.

Ook kierdichting is meestal erg eenvoudig en goedkoop. Het is een ingreep met weinig of geen impact op het uitzicht van het schrijnwerk.

Erg zeldzaam is schrijnwerk in gietijzer en beton. Je vindt het wel eens in stalraampjes. Omdat ze zo zeldzaam worden, verdienen

ze bijzondere zorg. Grotere ramen in ijzer of brons zal je in een oude hoeve wellicht niet vinden.

Binnenafwerking

Voor de binnenafwerking geldt in grote lijnen hetzelfde als voor de buitenkant van je hoeve: behoud en/of restaureer wat mogelijk is. Dat geldt voor pleisters, vloeren, trappen, ingebouwde kasten, schouwen enz.

Hoe unieker of waardevoller, hoe nuttiger het is om het te behouden. Natuurlijk in overeenstemming met de eisen van modern comfort. Een volledig beschimmelde verf- of pleisterlaag haal je best weg. Ook hier: restaureer of vervang met authentieke of natuurlijke materialen: leem, kalk, minerale of plantaardige verven, ...

2.2.2 HOE VIND JE EEN GOEDE ONTWERPER EN VAKMAN?

Een goede ontwerper en bekwame uitvoerder verstaan de kunst om erfgoedwaarde en modern comfort te verzoenen.

De materialen en technieken van vroeger verschillen meestal van die van vandaag. Het aantal vakmensen en ambachtsslui die de oude technieken nog kennen en beheersen, wordt schaars. Vaak gebruiken aannemers hedendaagse materialen en technieken bij restauraties, beheers- of onderhoudswerken aan erfgoed. Niet alle goede aannemers en architecten zijn goed in een respectvolle aanpak van oude hoeses. En wellicht zijn er architecten en aannemers die zich presenteren als erfgoed-specialist, maar die het niet zo nauw nemen met de erfgoedwaarde van je gebouw.

Een probleem is dat er geen lijsten bestaan met gekwalificeerde of betrouwbare ontwerpers en vakmensen. Je bent dus aangewezen op je eigen zoektocht. Die begint met wat we hierboven al schreven: contacteer Monumentenwacht provincie Antwerpen en de lokale erfgoedconsulenten van het agentschap Onroerend

Erfgoed. Zij kunnen je zeker op weg helpen met ontwerpers en vakmensen van wie ze goede resultaten hebben gezien.

Een architect aanstellen

Bij grotere werken heb je een architect nodig. Die speelt een belangrijke rol van het begin tot het einde van het project. Hij ontwerpt de woning naar jouw behoeftes en met respect voor het erfgoed. Maar er is meer: architecten kennen de aannemers waar ze goed en graag mee samenwerken. Ze kunnen helpen met de procedures, het papierwerk, ze vragen vergunningen aan, enz. Tijdens de werken volgen ze ook de aannemers op.

Hoe herken je een goede restauratiearchitect? Om te beginnen kan je achterhalen, via de website van de architect of via een telefoontje, of die een degelijke specialisatieopleiding in de monumentenzorg volgde. Je kan ook nagaan of hij voorbeelden van vroegere restauratiewerken kan tonen. Heeft hij al oude hoeses gerenoveerd? Informeer bij de opdrachtgever van die werken of bij de betrokken administraties naar hun opinie over het verloop en de resultaten van de werken. Een prestigieuze opdracht staat niet automatisch garant voor een perfecte uitvoering.

Neel Van Hecken van Ferme NeElke in Zoersel vroeg hulp aan mensen die zelf al een hoeve verbouwd hadden vooraleer aan de slag te gaan. Maar soms stoot je op onverwachte extra kosten.

Danny Havermans van de Capelleveldhoeve in Brecht: "De kosten waren bij ons hoger dan ingeschat, omdat de leien op het dak asbest bevatten en omdat de ramen geen standaardmaten waren."

Sanne De Lee moest rekening houden met extra stabiliteitswerken voor de Vinushoeve: "Daarnaast zijn de oppervlaktes van de muren en plafonds enorm groot, wat de kostprijs voor bijvoorbeeld gyproc-, bezettings- en schilderwerken enorm de hoogte injaagt."

Jonge architecten kunnen hun gebrek aan ervaring compenseren met hun opleiding en hun gedrevenheid. Ervaren architecten hebben niet altijd een specialisatieopleiding gevolgd, maar hebben intussen wel de tijd gehad om een palmares van uitgevoerde werken op te bouwen.

Enkele eigenaars sparen kosten uit door veel zelf te doen. **Jan Denissen** van de hoeve Het Moleken: "We hebben bijna alles zelf gedaan, over een aantal jaren gespreid. Vooral met hulp van kennissen die ervaring hadden in de bouwsector. Daardoor waren de kosten ook vrij beperkt."

Guy Van De Wauwer van hoeve De Lemberg in Malle ging ook stapsgewijs te werk: "Ik sprokkel mijn informatie zelf bij elkaar, alvorens ik ergens aan begin. Ik laat er dus liever wat tijd overheen gaan dan halsoverkop met aanpassingen te beginnen. Het is geenszins mijn bedoeling om een nieuwbouwvilla te verschuilen achter een al dan niet nog authentieke gevel, zoals je dat vaak ziet."

Hou ook in het oog welke aandacht de architect besteedt aan het vooronderzoek. Werkt het architectenbureau daarvoor samen met andere deskundigen, zoals (kunst)historici of materiaalexperts? Hoe degelijker het vooronderzoek van het bestaande monument, hoe kleiner het risico

op onaangename verrassingen tijdens het verdere verloop van het project.

En tot slot: hoe organiseert de architect de coördinatie, de werfbegeleiding en de controle tijdens de uitvoering van de werken? De kans op onvoorziene omstandigheden of ontdekkingen is bij restauratiewerken groter dan bij nieuwbouw. De architect moet daarop kunnen inspelen. Schakelt de architect, waar nodig, specialisten in uit aanvullende disciplines?

2.2.3 EEN VAKMAN AANSTELLEN

Ook een aannemer selecteer je best op dezelfde manier: volgde hij specialisatieopleidingen in de restauratiesector? Kan hij voorbeelden van goed geleverd werk tonen?

Ook hier geldt dat hij misschien geen getuigschrift heeft van een specialisatieopleiding, maar wel veel ervaring opdeed met vroegere werken of een interne opleiding kreeg in een gespecialiseerd bedrijf.

Let ook op hoe een vakman reageert als je vragen stelt. Als je bijvoorbeeld vraagt om een oud raam te herstellen en hij stelt me-

teen voor om alles te vernieuwen, zal hij wellicht niet veel ervaring en in elk geval weinig affiniteit hebben met het demonteren en bijstellen van oude vensters. Datzelfde geldt voor metselaars, voegers, enz.: als ze vreemd

Wannes Wyffels (Gasthuishoeve Zoersel): "Niet elke werkman heeft hetzelfde respect voor oude gebouwen en materialen. We kregen nog het meeste hulp van enkele vakmensen en een nonkel die jaren bij een gevelrenovatiebedrijf gewerkt heeft. Uiteindelijk hebben we een aannemer gevonden die per uur betaald werd, wat op het einde heel wat scheelde bij de eindafrekening."

Sarah Vandenoel (Drogenhof Ranst): "De juiste vakmensen vinden bleek eigenlijk veel moeilijker dan verwacht. We namen een architect en een renovatiebedrijf in de arm, met het idee dat we van hen de nodige knowhow konden verwachten. Achteraf bekeken hadden we sommige keuzes toch beter moeten overwegen."

opkijken wanneer je vraagt om met kalk te werken, dan zoek je beter iemand anders.

Als je met een architect werkt, zal die zeker een aantal aannemers voor de werken voorstellen.

ERKENDE AANNEMER?

Aannemers kunnen bij de federale overheid een erkenning aanvragen in één of meerdere categorieën. Daar zitten ook categorieën bij die met restauratie van oude gebouwen te maken hebben. Categorie D23 'restauratie door ambachtslieden' en D24 'restauratie van monumenten'. Ook andere D-categorieën kunnen nuttig zijn. De lijst van erkende aannemers is vooral bedoeld om aan overheidsopdrachten te kunnen deelnemen.

Bij de erkenningsprocedure gaat de overheid niet na of de aannemer ook degelijk werk aflevert. Het voordeel van een erkende aannemer is vooral dat je financieel veiliger zit.

60 / Gevel aan Ferme NeElke in Zoersel

2.2.4 ENERGIE BESPAREN IN OUDE GEBOUWEN?

Algemeen

Hoe kan je een oud, niet-geïsoleerd en energievretend gebouw rijmen met het streven naar duurzaamheid en energie-efficiëntie?

Om te beginnen: elk gebouw dat blijft staan en nuttig wordt gebruikt, vraagt geen extra energie of materialen om een ander te bouwen. Elke baksteen die hergebruikt wordt, spaart het bakken van een nieuwe uit. Het behoud van erfgoedwaarde en erfgoedelementen op zich is een aspect van duurzaamheid. Duurzaamheid gaat tenslotte ook over sociale en culturele aspecten: het behoud van restauratieambachten en vakmanschap, tewerkstelling in de restauratiesector.

Bovendien kan je wel degelijk energiebesparende maatregelen nemen. Dat vraagt extra aandacht en maatwerk. Eenvoudige maatregelen zijn bijvoorbeeld kierdichting, afsluiting van verwarmde ruimtes, alleen verwarming waar dat nodig is. Installaties op basis van hernieuwbare energie en efficiëntere technieken en toestellen voor verwarming, warm water, verlichting en

huishoudtoestellen vergen een grotere investering.

Meer ingrijpende en zichtbare maatregelen voor het gebouw zijn: schrijnwerk vervangen, isoleren, zonnepanelen plaatsen. We vermeldden in een vorig hoofdstuk al dat je oud schrijn- en glaswerk beter laat zitten: restaureer het waar nodig en plaats met het oog op energiebesparing binnen een extra raam (achterzetraam) volgens de hedendaagse normen.

De Vlaamse overheid stimuleert maatregelen om beschermd erfgoed zo goed mogelijk te laten voldoen aan de energieprestatieregelgeving (epb) en de Vlaamse Wooncode. Begin met een doorlichting van de energieprestaties van je hoeve: een 'energieaudit' door een erkende specialist. Daarvoor kan je een 'onderzoekspremie' aanvragen. Om te weten of je daarvoor in aanmerking komt, neem je best contact op met de plaatselijke erfgoedconsulent van het agentschap Onroerend Erfgoed.

Dakisolatie

Historische gebouwen werden weinig of niet thermisch geïsoleerd. Pas vanaf de energiecrisis in jaren 1970 begon isoleren stilaan gewoon te worden. Dakisolatie

is de meest efficiënte manier om energie te besparen. Je kan met dakisolatie tot 30% energie besparen, met muurisolatie tot 20% en met vloerisolatie zo'n 10%.

Als je het goed aanpakt, kan je je dak isoleren zonder noemenswaardige zichtbare gevolgen voor het uitzicht van de hoeve. Dat is moeilijker voor muurisolatie.

Maar je moet het goed aanpakken: zorg ervoor dat er geen bouwtechnische of bouwfysische risico's ontstaan, bijvoorbeeld condensatie, maar zorg er ook voor dat het uitzicht van je hoeve niet fundamenteel verandert. Wat met de

Danny Havermans

(Capelleveldhoeve Brecht).

"De dikke muren kunnen we niet isoleren, zodat we wellicht nooit de epc-norm van de toekomst zullen kunnen halen. De ramen zullen we toch vervangen door nieuwe houten exemplaren met isolerend glas, omdat aluminium of pvc te veel afbreuk zouden doen aan het historisch uitzicht."

61 / Zicht op dakgebinte bij Ferme NeElke in Zoersel

erfgoedwaarde van de oorspronkelijke binnenaferwerking van een zolder of een ambachtelijke dakconstructie? kan je isoleren zonder het dak te moeten ophogen of de elegantie van eventuele dakkapeltjes teniet te doen? Zolang energiebesparende maatregelen verzoenbaar zijn met de erfgoedwaarde en de instandhouding ervan is er geen reden om daken van gebouwen met erfgoedwaarde niet beter te isoleren.

Het agentschap Onroerend Erfgoed publiceerde een afwegingskader over dakisolatie bij beschermd erfgoed. Het wijst stap voor stap de weg om hedendaagse comfort- en gebruikerseisen te verzoenen met het behoud van de erfgoedwaarden. In de wegwijzer staan ook talloze voorbeelden en een gedetailleerde beschrijving van hoe vier gebouwen werden aangepakt. Eén van die vier gebouwen is een gerestaureerde vakwerkhoeve.

MUURISOLATIE?

In oude hoeves vind je geen spouwmuren en als je die vindt, zijn ze later aangebracht en niet origineel. De spouwmuur isoleren zal dus niet lukken. Dan maar de buitenmuur isoleren? Ook niet echt een optie, want dan vervang je de originele muur door een andere. Dat is niet alleen zichtbaar, maar alle informatie over de oorspronkelijke muur gaat ook verloren. En bovendien moet je de dakoversteek dan wellicht ook verbreden en de vensteropeningen aanpassen.

Blijft over: isoleren langs de binnenkant. Maar ook hier: het uitzicht van de muren verandert. Binnenisolatie geeft trouwens risico's: in een oud gebouw is het vaak onmogelijk om langs binnen te isoleren zonder dat je 'koudebruggen' krijgt. Dat zijn plaatsen die je niet kan inpakken langs de binnenkant, zoals de plekken waar balken in de muur zitten. Het is net rond die koudebruggen dat condensatie en schimmel zullen ontstaan. Laat je dus best begeleiden door een architect, als je wil nagaan of binnenisolatie voor jouw hoeve een goede keuze is.

2.3 MEER INFORMATIE

Contacteer ons

Erfgoed Voorkempen

Schildesteenweg 99, 2520 Ranst (Oelegem)

03 312 87 11, erfgoed@rldv.be,

www.erfgoedvoorkempen.be

Wij helpen je graag verder.

Geschiedenis van de hoeve en oude technieken

Centrum Agrarische geschiedenis (CAG)

Atrechtcollege bus 5308, Naamsestraat 63, 3000 Leuven

016 32 35 25, contact@cagnet.be, www.cagnet.be

Het volledige rapport 'Vakwerk/Netwerk. Een toekomst voor historische hoeses in de Kempen, Claudia Houben, 2020.' vind je ook terug op de website.

Het Museum voor de Oudere Technieken (MOT)

Guldendal 20, 1850 Grimbergen (www.mot.be)

62 / Zicht op voorgevel met kleurrijke luiken van hoeve de Lemberg in Malle

Onderhoud en tips

Monumentenwacht provincie Antwerpen

Ruggeveldlaan 99, 2100 Deurne

03 203 67 80, monumentenwacht@provincieantwerpen.be,

www.monumentenwacht.be

Bekijk de publicaties over materialen en onderhoud online.

Erfgoed Brussel

www.erfgoed.brussels

Bekijk de publicaties over materialen en onderhoud online.

Erfgoed en energie

www.erfgoedenergieloket.be

Materialen

VIBE vzw

Turnhoursebaan 139a, 2140 Borgerhout 03 218 10 60,

info@vibe.be, www.vibe.be

Inventaris onroerend erfgoed, vergunningen, toelatingen, premies, ...

Agentschap Onroerend Erfgoed – Antwerpen

Anna Bijnsgebouw,

Lange Kievitstraat 111-113 bus 53, 2018 Antwerpen

03 224 62 10, antwerpen@onroerenderfgoed.be,

www.onroerenderfgoed.be

Inventaris Onroerend Erfgoed

inventaris.onroerenderfgoed.be, geoportaal: www.geo.onroerenderfgoed.be

2.4 COPYRIGHT BEELDEN

Voor deze uitgave konden we beroep doen op beeldmateriaal uit het rapport van het CAG: Vakwerk/Netwerk. Een toekomst voor historische hoeses in de Kempen, Claudia Houben, 2020 (foto 20, 25, 30, 43). Daarnaast verkregen we foto's van het CAG genomen door Claudia Houben (foto 19, 41, 42, 47, 48, 51, 53, 54, 55, 58, 59, 62) en Laura Danckaert / Collectie Ben Depaauw Kapelhoeve, Brecht (foto 17) / Collectie Kempenhoeve Kievitheid, Zoersel (foto 34) / Collectie Brughmans, Heikantstraat, Kalmthout (foto 36) / Collectie familie de Belder, Hemelrijk, Essen (foto 38). Dank voor de foto's van Karel Jespers (foto 1, 4, 26, 46, 49, 52, 60, 61, 63) / Heemkundige Kring Essen - Essen in beeld (foto 24, 27, 35) / Gemeentelijk Documentatiecentrum Ranst (foto 14) / Oudheidkundige Kring Kalmthout (foto 6, 18, 21, 56) / Heemkundige Kring Zoersel (foto 9, 11, 12, 15, 31) / Erfgoed Voorkempen (foto 23, 50, 57) / Regionaal Landschap de Voorkempen (foto 2, 3, 5).

Specifiek vermelden we nog volgende bronverwijzingen: 7 Beeldbank Centrum Agrarische Geschiedenis, 'Fotograaf onbekend. Académie Royale de Belgique, Prentkaartenverzameling Belfius Bank' / 8 Beeldbank Centrum Agrarische Geschiedenis, 'Fotograaf onbekend. Collectie Karrenmuseum Essen.' / 10 Goedseels V. en Vanhaute L., Hoesen op land gebouwd, een verhaal van boerderijen, landschappen en mensen, Leuven, 1983., p. 12 – 13. / 13 Beeldbank Centrum Agrarische Geschiedenis, 'Fotograaf onbekend. Collectie Openluchtmuseum Bokrijk' / 16 Beeldbank Onroerend Erfgoed, id: 335452 / 22 Clemens V. Trefois, Van Vakwerk Tot Baksteenbouw, Sint-Niklaas, 1979. / 28 Beeldbank Centrum Agrarische Geschiedenis, 'Fotocollectie Boerenbond, KADOC.KU Leuven' / 29 H.J. van Houten, De verbouwing van de postallen in Noord-Brabant, Wageningen, 1926, p. 26. / 32 Beeldbank Centrum Agrarische Geschiedenis. 'Gedrukt door Marco Marcovici. Académie Royale de Belgique, Prentkaartenverzameling Belfius Bank' / 33 Beeldbank Centrum Agrarische Geschiedenis, Collectie Van Vliet, Zoersel. / 37 Sermeus H., De Westnederfrankische hoes in het gewest Mechelen, een verroerend monument, St-Katelijne-Waver, 1978, p. 100. / 39 Beeldbank Onroerend Erfgoed, id: 154651. / 40 T. Ceulemans (fotograaf), 'Cijnshoeve, Ranst', op: www.flickr.com/photos/erfgoed/ / 44 Kempenzicht Brasschaat – Polygoon: 'Uitgegeven door Photo Colle. Brasschaet Polygone. Académie Royale de Belgique, Prentkaartenverzameling Belfius Bank.' / 45 Albert van Dyck, Landschap met koeien (olie op doek), Museum Albert Van Dyck, Collectie Vlaamse Gemeenschap.

Deze uitgave van Erfgoed Voorkepen is tot stand gekomen met de steun van Europees Landbouwfonds voor Plattelandsontwikkeling en LEADER provincie Antwerpen. Met dank aan: Centrum Agrarische Geschiedenis / Monumentenwacht provincie Antwerpen / Gemeente Brasschaat / Gemeente Brecht / Gemeente Essen / Gemeente Kalmthout / Gemeente Kapellen / Gemeente Malle / Gemeente Ranst / Gemeente Schilde / Gemeente Wuustwezel / Gemeente Zoersel / Museum Albert Van Dyck, collectie Vlaamse Gemeenschap / Gemeentelijk Documentatiecentrum Ranst / Koninklijke Heemkundige Kring Essen / Essen In Beeld / Heemkundige Kring Scilla / Heemkundige Kring Zoersel / Oudheidkundige Kring Kalmthout / Wesalia II Heemkundige Kring Wuustwezel / Koninklijke Heemkring Hoghescote / Regionaal Landschap de Voorkepen / Agentschap Onroerend Erfgoed /

Met speciale dank aan Karel Jaspers / Neel Van Hecken / Sanne De Lee / Jan Denissen / Danny Havermans / Joris Matthijsen / Sarah Vandenpoel / Guy Van de Wauwer / Wannas Wyffels en alle eigenaars en bewoners van hoeses in de Voorkepen.

Copywriter: EOS (www.eosadvies.be) & Woestijnvos (www.woestijnvos.com) |

Vormgeving: Nadruk | Wettelijk Depot: D/2021/14748/01

